

Henryka Ilgiewicz (INSTYTUT BADAŃ KULTURY LITWY)

ORCID 0000-0002-4504-5638

Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie (1935–1939)

DOI: 10.25951/8470

STRESZCZENIE

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie działalności Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Od 14 maja 1935 do 12 marca 1936 r. działał pod nazwą Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Komitet dążył do uwiecznienia pamięci Józefa Piłsudskiego, pierwszego marszałka odrodzonej Polski: organizował obchody rocznic śmierci Marszałka, czuwał nad budową pomników i realizacją innych projektów uwiecznienia jego pamięci, utrzymywał stały kontakt z komitetami powiatowymi i kontrolował ich działalność. Jego działalność posłużyła nie tylko uwiecznieniu pamięci Józefa Piłsudskiego, lecz także konsolidacji i wychowaniu społeczeństwa w duchu patriotycznym. Działalność Komitetu została przerwana wybuchem II wojny światowej.

SŁOWA KLUCZOWE: Wilno, Józef Piłsudski, Komitet Obywatelskie Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie.

SUMMARY

The Regional Committee to Honor the Memory of Marshall Jozef Pilsudski in Vilnius (1935–1939)

The goal of this work is to depict the activities of the Regional Committee to Honor the Memory of Marshall Jozef Pilsudski in Vilnius. Between May 14, 1935 and March 12, 1936 this entity operated under the name of the Citizens' Committee for Funeral Ceremonies and the Immortalization of the Memory of Marshall Jozef Pilsudski in Vilnius. In its relatively short existence from 1935 to 1939, the Committee made a significant contribution to the immortalization of the memory of Jozef Pilsudski, the first leader of reborn Poland. It organized commemorative ceremonies on the anniversary of his death, it presided over the construction of monuments and the completion of other projects to immortalize his memory, it led informational

campaigns, and it maintained full-time contact with similar local committees and monitored their activities. The Committee's achievements served not only to immortalize Jozef Pilsudski's memory, but also the memory of all fallen heroes of the battles for independence. It also worked toward the acquisition and consolidation of a patriotic spirit within the society. The Committee's activities ended with the outbreak of World War II in September 1939.

KEYWORDS: Vilnius, Jozef Pilsudski, The Citizens' Committee for Funeral Ceremonies and the Immortalization of the Memory of Jozef Pilsudski in Vilnius, the Regional Committee to Immortalize the Memory of Marshall Jozef Pilsudski in Vilnius.

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie – instytucja, która została powołana do upowszechnienia i utrwalenia postaci Józefa Piłsudskiego w Wilnie i na Wi-leńszczyźnie. Od 14 maja 1935 do 12 marca 1936 r. działał pod nazwą Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Artykuł powstał głównie na podstawie materiałów źródłowych, znajdujących się w Państwowym Archiwum Centralnym Litwy w Wilnie (lit. *Lietuvos centrinių valstybės archyvas*), w zespole 376, tj. we własnym zespole Komitetu (lit. *Fondas 376, Vilniaus vaivadijos komitetas maršalo Juzefo Pilsudskio atminimui pagerbti*) oraz w zespole 53, tj. w zespole Starostwa Grodzkiego miasta Wilna (lit. *Fondas 53, Vilniaus miesto seniūnija*)¹.

Materiały przechowywane w Państwowym Archiwum Centralnym Litwy w Wilnie zawierają protokoły posiedzeń Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, protokoły jego sekcji oraz protokoły i sprawozdania komitetów powiatowych, listy członków Wydziału Wykonawczego Komitetu i jego prezydium, korespondencję z Naczelny Komitetem Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie i komitetami powiatowymi, odezwy i programy uroczystości, wykazy wpłacanych składek członkowskich, listy składek na budowę pomnika Marszałka w Wilnie, dokumentację finansową, a także dokumenty Komitetu Budowy Pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie, m.in. odezwy

¹ Lietuvos centrinių valstybės archyvas, Fondas 376, Vilniaus vaivadijos komitetas maršalo Juzefo Pilsudskio atminimui pagerbti, apyrašas (opis) 1, byla (teczka) 1–15 (dalej: LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1–15); Lietuvos centrinių valstybės archyvas, Fondas 53, Vilniaus miesto seniūnija, apyrašas (opis) 23, byla (teczka) 3150 (skrót: LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150).

do obywateli, regulaminy konkursów ustalenia miejsca pod pomnik oraz na projekt pomnika Marszałka w Wilnie, spisy przysłanych projektów, protokoły sądów konkursowych.

Korzystano również z ówczesnej prasy wileńskiej oraz z opracowań polskich autorów: Dariusza Konstantynowa o budowie pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie², Edmunda Małachowicza i Bartłomieja Gutowskiego o wileńskim cmentarzu Na Rossie i znajdującym się tam cmentarzu wojskowym oraz mauzoleum serca Józefa Piłsudskiego³, Piotra Cichorackiego o Naczelnym Komitecie Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie, któremu podlegał Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, i kształtowaniu się wizerunku Marszałka w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939⁴. Wzięto pod uwagę także książkę Heidi Hein-Kircher *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, w której niemiecka autorka pisze m.in. o budowie mauzoleum na wileńskim cmentarzu Na Rossie, planach budowy pomnika w Wilnie, obchodach pierwszej rocznicy śmierci Piłsudskiego połączonych ze złożeniem jego serca i prochów Marii z Billewiczów Piłsudskiej w mauzoleum na Rossie⁵. Wiele reprodukcji zdjęć z uroczystości złożenia urny z sercem Józefa Piłsudskiego oraz szczątków jego matki Marii z Billewiczów Piłsudskiej na cmentarzu Na Rossie w Wilnie 12 maja 1936 r. zawiera opracowany przez Łukasza Żywkę album *Vilniana w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*⁶.

² D. Konstantynów, *Pomnik Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1993, t. 55, nr 2–3, s. 223–233.

³ E. Małachowicz, *Cmentarz na Rossie w Wilnie*, Wrocław i in. 1993; B. Gutowski, *Dwudziestowieczne dzieje i sztuka cmentarza na Rossie*, w: *Cmentarz na Rossie w Wilnie: historia, sztuka, przyroda*, red. A.S. Czyż i B. Gutowski, Kraków 2019, s. 17–255.

⁴ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, t. 34, nr 4, s. 37–50; tenże, *Legenda i polityka: Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa Polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005.

⁵ H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, tłumaczenie z niemieckiego Z. Owczarek, Warszawa 2008, s. 173–218.

⁶ Ł. Żywek, *Vilniana w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*, red. T. Skoczek, Warszawa 2017.

Powstanie i działalność Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie

Obywatelskie komitety uroczystości pogrzebowych i uwiecznienia pamięci Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego zaczęły powstawać w całym kraju tuż po jego śmierci 12 maja 1935 r. Taki komitet powstał również w Wilnie. Komisja Organizacyjna, złożona z prezydenta miasta Wilna Wiktora Maleszewskiego, rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, prof. Witolda Staniewicza oraz generała brygady Wojska Polskiego Stanisława Skwarczyńskiego naprędce opracowała i rozesłała zaproszenia na zebranie obywatelskie, które odbyło się 14 maja 1935 r. wieczorem w Wielkiej Sali Konferencyjnej Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego. Przybyło na nie około 200 osób. Byli to reprezentanci duchowieństwa wszystkich wyznań, wojskowości, władz miasta i województwa, urzędów, stowarzyszeń i organizacji społecznych, prasy itp. Zebranie zagał Maleszewski. Obecni powstałi i trzyminutowym milczeniem uczcili pamięć Marszałka. Następnie Maleszewski w imieniu Komisji Organizacyjnej zaproponował, aby wszystkich obecnych na sali uznać za członków Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych Pierwszego Marszałka odrodzonej Polski Józefa Piłsudskiego, co też uczyniono. Potem zebrani, już jako członkowie Komitetu Obywatelskiego, postanowili na wniosek wojewody Władysława Jaszczółta wydelegować tego samego wieczoru wiceprezydenta miasta Wilna Teodora Nagurskiego do Warszawy w celu zorientowania się na miejscu w możliwej liczebności oficjalnej delegacji wileńskiej na uroczystościach pogrzebowych w Warszawie i Krakowie. Następnie wybrano pierwszych 23 członków Wydziału Wykonawczego Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego. Zostali nimi: senator Witold Abramowicz, inspektor armii gen. Stefan Dąb-Biernacki, poseł Alfred Birkenmayer, płk. Stefan Błocki, lekarz Wojska Polskiego, ppłk. Eugeniusz Dobaczewski, dyrektor Dyrekcji Okręgowej PKP w Wilnie, inż. Kazimierz Falkowski, Maria Hillerowa, wojewoda wileński Władysław Jaszczółt, wicewojewoda białostocki Marian Jankowski, sędzia Michał Krukowski, mjr Eugeniusz Kozłowski, ksiądz biskup Kazimierz Michalkiewicz, prezydent miasta Wilna Wiktor Maleszewski, płk. Michał Pakosz, rektor Uniwersytetu Stefana Batorego, prof. Witold Staniewicz, gen. brygady Wojska Polskiego Stanisław Skwarczyński, kurator Okręgu Szkolnego Wileńskiego Kazimierz Szełągowski, prezes Syndykatu Dziennikarzy Wileńskich Marian Szydłowski, poseł Jan Tyszkiewicz, mjr Jerzy de Tramecourt, sędzia Wacław Wyszyński, starosta

grodzki Tadeusz Wielowejski (Wieloweyski) oraz Stanisław Walter. Mieli oni czuwać nad dalszymi sprawami związanymi z uroczystościami pogrzebowymi i uwiecznieniem pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego⁷.

W niedługim czasie do Wydziału Wykonawczego dokooptowano: Romana Rucińskiego, Władysława Szumańskiego, Czesława Krupskiego, Zygmunta Bortkiewicza, Julię Bortkiewiczową, działaczkę niepodległościową, lekarzkę w szpitalu chorób zakaźnych na Zwierzyńcu w Wilnie, dr medycyny Zofię Świdową, Mieczysława Bohdanowicza, działacza społecznego i politycznego, wydawcę Zygmunta Nagrodzkiego, Edmunda Kowalskiego, Władysława Nowickiego, artystę malarza, rzeźbiarza, prof. USB Ludomira Słędzińskiego (Słędzińskiego), adwokata, działacza społecznego i politycznego, członka Rady Adwokackiej w Wilnie Bronisława Krzyżanowskiego, członka i prezesa Konsystorza Ewangelicko-Reformowanego w Wilnie Bronisława Hermana-Iżyckiego (Iżyckiego-Hermana), naczelnego lekarza Kasy Chorych w Wilnie, prezesa Gminy Żydowskiej, radnego wileńskiego, w latach 1922–1930 posła na Sejm RP Jakuba Wygodzkiego, Borysa Parnasa, Łazara Kruka, onkologa, prof. USB Kazimierza Pelczara, działacza gospodarczego, bankowca Stanisława Wańkowicza (seniora), mecenasa Aleksandra Krestianowa, Zbigniewa Jasińskiego (uchwała z 15 maja 1935 r.), konserwatora zabytków Stanisława Lorentza i Władysława Barańskiego (uchwała z 16 maja 1935 r.), posłankę Wandę Pełczyńską (uchwała z 20 maja 1935 r.), dyrektora Prywatnego Banku Handlowego w Wilnie Jana Brzozowskiego, Kazimierza Janickiego, starostę powiatu wileńsko-trockiego Wiktora Niedźwieckiego, płk. Tadeusza Podwysockiego (uchwała z 11 czerwca 1935)⁸.

Pierwsze posiedzenie członków Wydziału Wykonawczego odbyło się 15 maja 1935 r. o godzinie 12 w gabinecie wojewody. Ustalono, że oficjalna delegacja Wilna i Wileńszczyzny będzie złożona ze 150 osób. Oprócz delegacji oficjalnej na uroczystości pogrzebowe do Krakowa mogły się udać reprezentacje poszczególnych organizacji społecznych w liczbie do 650 osób. Uruchomiono dla nich 2 spe-

⁷ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 10, Zaproszenie Komisji Organizacyjnej na zebranie Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych Pierwszego Marszałka Polski ś.p. Józefa Piłsudskiego, k. 2; LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół I ogólnego zebrania obywatelskiego, poświęconego uczczeniu pamięci Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, dnia 14 maja 1935 r. godz. 18, k. 468–469; tamże, Wydział Wykonawczy [Lista członków wybranych na zebraniu obywatelskim w dniu 14 maja 1935 r.], k. 445; *Udział Wilna w pogrzebie Marszałka: Organizacyjne zebranie Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych*, „Kurier Wileński” 1935, nr 131, 15 maja, s. 9.

⁸ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Wydział Wykonawczy [Członkowie dokooptowani do Wydziału Wykonawczego w maju i czerwcu 1935 r.], k. 445.

cialne pociągi z Wilna do Krakowa. Delegacja oficjalna miała zawieźć do Krakowa urnę wypełnioną ziemią z Zułowa, z mogił obrońców Wilna na cmentarzu wileńskim Rossa oraz innych miejsc na Wileńszczyźnie i złożyć ją pod kopcem Józefa Piłsudskiego w Krakowie⁹. Urna została wykonana z gliny przez znanego wileńskiego ceramika Aleksandra Azarewicza, do niej dołączono zwitek pergaminu, na którym napisano, z jakich miejsc pobrano ziemię, a podpisy złożyli członkowie Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego. Pergamin opatrzono lakowymi pieczęciami wojewody wileńskiego, Zarządu m. Wilna, JM Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego i Dowództwa I Dywizji Piechoty Legionów. Tymi samymi pieczęciami opieczętowano urnę¹⁰.

Tego samego dnia o godzinie 18 odbyło się drugie posiedzenie członków Wydziału Wykonawczego. W jego trakcie nadeszła telefoniczna wiadomości z Warszawy, że na dworcu kolejowym spotkają delegację wileńską Teodor Nagurski i Paweł Jankowski, były sekretarz Marszałka. Mieli oni ułatwić wilnianom udział w uroczystościach na Polu Mokotowskim i innych miejscach uroczystości żałobnych. Następnie pełniący obowiązki sekretarza mjr Adam Kozłowski przedstawił program uroczystości pogrzebowych organizowanych w Wilnie równolegle z uroczystościami odbywającymi się w Warszawie i Krakowie¹¹.

Uroczystości pogrzebowe marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie i Krakowie odbyły się 13–18 maja 1935. Trumnę ze szczątkami Marszałka złożono

⁹ Kopiec Józefa Piłsudskiego (Kopiec Niepodległości, Kopiec Wolności, Sowiniec, Mogiła Mogił) – najwyższy z pięciu istniejących w Krakowie kopców, usypany na szczycie Sowińca (najwyższego wzniesienia Pasma Sowińca) znajdującego się w Lesie Wolskim, w zachodniej części Krakowa na terenie dzielnicy Zwierzyńiec. Pomysłodawcą powstania kopca był por. Franciszek Supergan. W 1934 r. Związek Legionistów Polskich zatwierdził pomysł usypania kopca-pomnika walki narodu o niepodległość. W Warszawie powstał Komitet Budowy Kopca, na którego czele stanął płk Walery Sławek. Sypanie kopca rozpoczęło 6 sierpnia 1934 r. w 20. rocznicę wymarszu z Krakowa I kompanii kadrowej Legionów. Autorem projektu był Franciszek Mączyński, kierownikami robót – najpierw inż. Stanisław Kuźmiński, a później inż. Kacper Marchewka. Po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego postanowiono kopiec nazwać jego imieniem. Sypanie zakończono 9 lipca 1937 r. W kopcu złożono ziemię z pól bitewnych I wojny światowej, na których walczyli Polacy. Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kopiec_Pi%C5%82sudskiego_w_Krakowie (dostęp: 4.04.2022).

¹⁰ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół I posiedzenia Wydziału Wykonawczego Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego w środę dnia 15 maja 1935 r., godz. 12, k. 378–379; *Ziemia z drogich Marszałkowi miejsc Wileńszczyzny na Kopiec*, „Kurier Wileński” 1935, nr 132, 16 maja, s. 2.

¹¹ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół II posiedzenia Wydziału Wykonawczego Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego w środę dnia 15 maja 1935 r., godz. 18, k. 381.

w krypcie na Wawelu¹². W tym samym czasie trwały uroczystości żałobne w Wilnie. Na gmachach publicznych i prywatnych wywieszono flagi państwowe przyozdobione czarnym wstęgami, nie odbywały się koncerty i inne imprezy rozrywkowe, we wszystkich świątyniach wileńskich odprawiano nabożeństwa żałobne, w szkołach, urzędach i siedzibach organizacji społecznych odbyły się akademie i zebrania. Wieczorem 16 maja przed kaplicą Matki Boskiej Ostrobramskiej odprawiono żałobny „Anioł Pański” dla młodzieży szkolnej. W dniu pogrzebu Marszałka na Wawelu, 18 maja, obchody żałobne w Wilnie rozpoczęły się w kościele uniwersyteckim o godzinie 9 nabożeństwem żałobnym odprawionym przez księdza arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego w asyście księdza biskupa Kazimierza Michalkiewicza i członków kapituły metropolitalnej. O godzinie 10 rozpoczęły się uroczystości na placu Łukiskim przy udziale garnizonu wileńskiego. Po raporcie wojskowym zostało odczytane orędzie Prezydenta RP, wydane jeszcze w dniu śmierci Marszałka¹³. Następnie orkiestra odegrała marsz żałobny i rozpoczęła się msza polowa przy ołtarzu ustawionym pośrodku placu. Egzekwie odprawiono przy katafalku wzniesionym przy ul. Ofiarnej w miejscu, gdzie Marszałek odbierał defilady wojskowe. Po zakończeniu modłów odbył się przemarsz oddziałów wojskowych, stowarzyszeń i organizacji oraz zebranej ludności przed symbolicznym katafalkiem, przy którym wartę honorową pełnili oficerowie, podoficerowie i szeregowi. Wieczorem na placu Łukiskim zebrani wilanianie słuchali relacji z uroczystości pogrzebowych w Krakowie transmitowanych przez Polskie Radio. W tym celu na placu zainstalowano głośniki i megafony¹⁴.

Po uroczystościach pogrzebowych zajęto się organizacją struktury Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego. Na posiedzeniu 20 maja 1935 r. wybrano Prezydium Wydziału Wykonawczego Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego w składzie: Wła-

¹² *Marszałek Józef Piłsudski nie żyje*, „Kurier Wileński” 1935, nr 129, 13 maja, s. 1; *Program uroczystości pogrzebowych [w Warszawie]*, „Kurier Wileński” 1935, nr 131, 15 maja, s. 1; *Program uroczystości żałobnych w Krakowie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 133, 17 maja, s. 4; *Delegacje Ziemi Wileńskiej w Krakowie (Od specjalnego wystannika)*, „Kurier Wileński” 1935, nr 137, 21 maja, s. 4.

¹³ *Orędzie Prezydenta Rzeczypospolitej do obywateli*, „Kurier Wileński” 1935, nr 129, 13 maja, s. 1.

¹⁴ *Wilno w żałobie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 130, 14 maja, s. 9; nr 131, 15 maja, s. 9–10; nr 132, 16 maja, s. 9; *Wileńskie uroczystości żałobne w dniu pogrzebu Marszałka na Wawelu*, „Kurier Wileński” 1935, nr 133, 17 maja, s. 5; *Nabożeństwo żałobne dla młodzieży u stóp Matki Boskiej Ostrobramskiej*, tamże, s. 5.

dysław Jaszczółt, ksiądz biskup Kazimierz Michalkiewicz, Wiktor Maleszewski, prof. Witold Staniewicz, gen. Stanisław Skwarczyński, poseł Alfred Birkenmayer, Marian Szydłowski oraz dyrektor Dyrekcji Okręgowej PKP w Wilnie w latach 1936–1939 inż. Wacław Głazek. Jego przewodniczącym został wybrany wojewoda Władysław Jaszczółt (16 stycznia 1936 r. zamienił go na tym stanowisku Ludwik Bociański, nowy wojewoda wileński), I wiceprzewodniczącym – ksiądz biskup Kazimierz Michalkiewicz, II wiceprzewodniczącym – gen. Stanisław Skwarczyński, sekretarzem generalnym – Marian Szydłowski. Na dyrektora biura Władysław Jaszczółt wyznaczył Michała Pawlikowskiego, pracownika Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego, dziennikarza, felietonistę, krytyka literackiego, po II wojnie światowej polskiego pisarza emigracyjnego. Obowiązki skarbnika objął Jan Brzozowski, dyrektor Prywatnego Banku Handlowego w Wilnie¹⁵.

Utworzono także 3 sekcje: 1. Pogrzebową (przewodniczący gen. Stanisław Skwarczyński); 2. Trwałego uwiecznienia pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego (przewodniczący Witold Staniewicz); 3. Finansową (przewodniczący Wiktor Maleszewski)¹⁶.

Ponadto Sekcja Pogrzebowa, zebrana na pierwsze posiedzenie 23 maja 1935 r. pod przewodnictwem gen. Skwarczyńskiego, powołała 7 komisji przemianowanych później na podsekcje: 1. Programową (przewodniczący konserwator zabytków Wileńsko-Nowogródzkiego Okręgu Konserwatorskiego dr Stanisław Lorentz); 2. Porządkową (przewodniczący Tadeusz Wielowiejski, starosta grodzki); 3. Artystyczno-dekoracyjną (przewodniczący architekt, prof. USB Ludwik Sołkowski); 4. Kwaterunkową (przewodniczący płk J. Lipkowski); 5. Informacyjną (przewodniczący mjr Eugeniusz Kozłowski); 6. Wyżywienia (przewodniczący Kazimierz Grodzicki, wiceprezydent miasta Wilna); 7. Sanitarną (przewodniczący płk Antoni Kiakoszto)¹⁷. 31 marca 1936 r. na posiedzeniu Sekcji Pogrzebowej prze-

¹⁵ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Prezydium Wydziału Wykonawczego, k. 443; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 8, List Prezydium Komitetu Obywatelskiego do Pana Jana Brzozowskiego, dyrektora Prywatnego Banku Handlowego w Wilnie [prośba o objęcie godności skarbnika], Wilno, 12.VI. 1935 r., k. 19; tamże, Wileński Prywatny Bank Handlowy. Dyrekcja do Prezydium Obywatelskiego Komitetu Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie [Zawiadomienie o przyjęciu przez dyrektora Jana Brzozowskiego obowiązków skarbnika], k. 18; *Prace Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych*, „Kurier Wileński” 1935, nr 142, 26 maja, s. 5.

¹⁶ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Sekcje powołane uchwałą Wydziału Wykonawczego z dnia 20 maja 1935 r., k. 448; *Uchwały Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych w Wilnie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 137, 21 maja, s. 5.

¹⁷ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 3, Z Sekcji Pogrzebowej Wileńskiego Komitetu Uroczystości Żałobnych, 23.V.1935, k. 98.

wodniczącym Podsekcji Programowej został mianowany historyk sztuki prof. USB Marian Morelowski, a przewodniczącym Podsekcji Kwaterunkowej – płk dypl. Kazimierz Burczak¹⁸.

Działalność różnych sekcji Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Piłsudskiego w Wilnie

Pierwszym i jednocześnie najważniejszym zadaniem Sekcji Pogrzebowej było zorganizowanie uroczystego złożenia urny z sercem Marszałka w wileńskim kościele św. Teresy. Kierownicy sekcji i Prezydium Wydziału Wykonawczego utrzymywali ścisły kontakt z organizatorami w Warszawie, uzgadniali z nimi program uroczystości i informowali inne organizacje wileńskie¹⁹. W przededniu, tj. 30 maja 1935 r., przywiezienia urny z sercem Marszałka do Wilna Komitet Obywatelski opracował odezwę do mieszkańców Wilna, ogłoszoną następnie w prasie i rozplakatowaną na ulicach miasta. Tekst odezwy brzmiał następująco:

Obywatele, w piątek dnia 31 maja 1935 r. o godz. 7 min. 20 rano przybywa z Warszawy do Wilna Serce Marszałka Józefa Piłsudskiego. Uroczyste złożenie Serca Marszałka i Prochów Jego Matki w mauzoleum na Rossie odbędzie się w czasie późniejszym i wówczas Wilno wraz z całą Polskąłoży ostatni hołd szczątkom doczesnym Józefa Piłsudskiego. W chwili obecnej Serce Marszałka będzie złożone tymczasowo w kościele Ostrobramskim św. Teresy. Przeniesienie urny z Sercem odbędzie się bezpośrednio z dworca po przybyciu pociągu warszawskiego i będzie miało charakter rodzinny cichej uroczystości. Wraz z rodziną Marszałka w tej żałobnej uroczystości weźmie udział Wilno, które stanowi jakby dalszą rodzinę Józefa Piłsudskiego. Z uwagi na cichy charakter uroczystości dzisiejszej mieszkańcy miasta Wilna w skupieniu i powadze, godnej chwili tak osobliwej, kiedy Serce Marszałka przekazane na wieczne czasy opiece Wilna stanie u stóp Ostrobramskiej, dadzą cichy i głęboki wyraz swego hołdu i miłości w karnym i zdyscyplinowanym udziale w uroczystości żałobnej²⁰.

W dniu uroczystości żałobnych, 31 maja 1935 r., członkowie Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego razem z władzami województwa i miasta, gene-

¹⁸ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 12, Protokół zebrania Sekcji Pogrzebowej w dniu 31 marca 1936 r. w Sali Konferencyjnej Urzędu Wojewódzkiego, k. 19–21.

¹⁹ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół trzeciego posiedzenia Prezydium Wykonawczego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w dniu 29 maja 1935 r., k. 41–42.

²⁰ Tamże, k. 41.

ralicją, rektorem i senatem USB, przedstawicielami Związku Legionistów i wielu innych organizacji spotykali na dworcu kolejowym przywiezioną pociągiem z Warszawy urnę z sercem Marszałka oraz przybyłą rodzinę z osobami towarzyszącymi. Potem postępowali w orszaku za urną niesioną w lektyce ulicami Kolejową i Ostrobramską przez oficerów garnizonu wileńskiego w honorowej asyście wojskowej i w otoczeniu dzieci. Orszak zamykała delegacja oficerów i podoficerów garnizonu wileńskiego. Na placu przed dworcem kolejowym, ul. Kolejowej i Ostrobramskiej, po obu stronach bramy Kaplicy Ostrobramskiej aż do klasztoru Karmelitów ustawione były szpalery wojska, umundurowanych organizacji byłych wojskowych i dzieci. Wzdłuż chodników ulicznych za szpalerami, ponadto na specjalnie wyznaczonej części przed dworcem kolejowym oraz w wylotach ulic dobiegających: Kolejowej, Sadowej, Gościnnej, Zawalnej, Beliny, Nikodemskiej, Piwnej, Cerkiewnej, Bazylińskiej i Ostrobramskiej, stali liczni wilnianie. Orszak z chwilą minięcia bramy zatrzymał się na ul. Ostrobramskiej przy kościele św. Teresy, urna zaś została wniesiona do kaplicy i ustawiona w jej oknie na specjalnym postumencie przy balustradzie. Obok stanęła oficerska straż honorowa. Po nabożeństwie żałobnym odprawionym przez biskupa Kazimierza Michalkiewicza urna została przeniesiona wewnętrznym przejściem z kaplicy Ostrobramskiej do kościoła św. Teresy, gdzie złożono ją w przygotowanej wcześniej wnęce w drugim filarze na prawo od wejścia, a pierwszym od ołtarza. Wnęka została zamknięta żelazną płytą, zapieczętowana i zamurowana. Po wmurowaniu urny z sercem Marszałka w kościele wystawiono wartę honorową, którą pełnili oficerowie i podoficerowie garnizonu wileńskiego. Orszak żałobny rozwiązał się po ukończeniu nabożeństwa w kaplicy Ostrobramskiej. Od godziny 11 rano kościół św. Teresy został udostępniony publiczności²¹.

W tym samym dniu w Sugintach²² na Litwie odbyła się za zezwoleniem władz litewskich ekshumacja prochów Marii Piłsudskiej z Billewiczów, matki Marszał-

²¹ *Serce Marszałka Piłsudskiego przybywa jutro do Wilna*, „Kurier Wileński” 1935, nr 146, 30 maja, s. 1; *Serce Marszałka zawsze w Wilnie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 147, 31 maja, s. 1; *Przebieg żałobnych uroczystości*, „Kurier Wileński” 1935, nr 147, 31 maja, s. 2; *Serce Marszałka Piłsudskiego w drodze do Wilna*, „Dziennik Wileński” 1935, nr 148, 31 maja, s. 1; *Serce Marszałka Piłsudskiego spoczęło w Wilnie*, „Dziennik Wileński” 1935, nr 149, 1 czerwca, s. 1.

²² Suginty (lit. Suginčiai) – wieś na Litwie, w okręgu uciańskim, w rejonie malackim, siedziba gminy Suginty. W 1884 r. na cmentarzu w Sugintach została pochowana Maria Piłsudska, której zwłoki w 1935 przewieziono do Wilna, w 1936 złożono ostatecznie w krypcie mauzoleum na cmentarzu Na Rossie. Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Suginty> (dostęp: 7.04.2022).

ka. Ekshumację przeprowadzono w obecności wnuka Marii – Czesława Kadanacego – i kpt. Mieczysława Lepeckiego, byłego adiutanta Marszałka. W celu oddania hołdu matce pierwszego marszałka Polski do Sugint przybyli przedstawiciele polskiej ludności z różnych miejscowości Litwy. Orszak żałobny opuścił Litwę 1 czerwca po południu. Na granicy polsko-litewskiej czekali na jego przybycie przedstawiciele rodziny i Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego: wojewoda wileński Jaszczółt, gen. Skwarczyński, gen. Dąb-Biernacki, inżynier mechanik, generał brygady Wojska Polskiego Aleksander Litwinowicz, prezydent miasta Wilna Maleszewski. Po przywiezieniu do Wilna i krótkim nabożeństwie w kościele św. Teresy trumnę z prochami matki Marszałka złożono tymczasowo w podziemiach kościoła²³.

Sekcja Trwałego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, nazywana potocznie Sekcją Pomnikową, na pierwszym posiedzeniu, 22 maja 1935 r., powzięła pomysł budowy monumentalnego pomnika Marszałka w Wilnie. Postanowiono najpierw opracować odezwę do społeczeństwa, a także powołać komisję artystyczną pod przewodnictwem prof. Witolda Staniewicza, zaprosić do niej miejscowych artystów plastyków, znawców sztuki oraz architektów urbanistów zamiejscowych²⁴.

Następnie, zgodnie z postanowieniem, przystąpiono do opracowania odezwy. Pierwotnie, jak wynika z brulionu przechowywanego w zbiorach Państwowego Archiwum Centralnego Litwy, odezwa była skierowana „Do ludności Ziemi Wileńskiej” i wzywała „wszystkich bez wyjątku obywateli, zamieszkujących ziemię, których Wilno było duchową stolicą, do składania ofiar na budowę pomnika Józefa Piłsudskiego”²⁵. Potem uznano, że datek ludności Wileńszczyzny nie wystarczy i postanowiono zwrócić się z prośbą o wsparcie finansowe do wszystkich obywateli Rzeczypospolitej. Dopracowano i zatwierdzono na kolejnym posiedzeniu Sekcji Pomnikowej 4 czerwca 1935 r. następujący tekst odezwy:

OBYWATELE! W WILNIE MA STANĄĆ POMNIK JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO. Taka jest wola miasta i taka jest wola wszystkich mieszkańców tej ziemi. Tu na cichej wsi wileńskiej, wśród szumiących puszczy sosnowych, ujrzał JÓZEF PIŁSUDSKI światło dzienne, tu po raz pierwszy usłyszał z ust Matki, co znaczy słowo Ojczyzna. Z Wilnem

²³ *Przewiezienie prochów Matki Marszałka Piłsudskiego*, „Dziennik Wileński” 1935, nr 148, 31 maja, s. 1; nr 149, 1 czerwca, s. 1.

²⁴ *Trwałe uczczenie pamięci Marszałka Piłsudskiego. Uchwały Sekcji Obywatelskiego Komitetu Wileńskiego*, „Kurier Wileński” 1935, nr 139, 23 maja, s. 1.

²⁵ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 3, *Do ludności Ziemi Wileńskiej! [Odezwa Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie]*, Wilno, dn. 28 maja 1935 r., k. 102.

związane jest Jego dzieciństwo i Jego młodość. Wśród prastarych murów Wilna, noszących na sobie piętno wielkiej przeszłości, kształcił się umysł i wykuwał charakter WODZA. Serdecznym uczuciem synowskim ogarniał „MIŁE MIASTO” i losom jego poświęcał niejedną chwilę zadumy. Gdy jako WÓDZ NACZELNY okrywał sztandary wojska glorią zwycięstw i na swych barkach dźwigał losy całego NARODU; gdy sercem gorejącym obejmował „wszystkie przeszłe i przyszłe jego pokolenia”, gdy w ciężkiej samotnej pracy jasnowidza wyznaczał POLSCE nowe drogi życia – zwracał się zawsze myślą ku rodzinnemu miastu, które, jak bastion wysunięte ku północy, kojarzyło w ciągu wieków różnorodne pierwiastki kulturalne i narodowe w zgodnym współżyciu i współdziałaniu. Kornie chyląc głowę przed majestatem WODZA NARODU – WILNO, stolica JAGIELLONÓW, wzywa wszystkich bez wyjątku obywateli Rzeczypospolitej do składania ofiar na BUDOWĘ POMNIKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO. Całkowita zebrana suma pójdzie jedynie i wyłącznie na budowę pomnika, ani jeden grosz ze złożonych ofiar nie będzie użyty na wydatki administracyjne Komitetu. POMNIK JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO WZNIESIONY W WILNIE, w ukochanym mieście MARSZAŁKA, wspólnym wysiłkiem wszystkich obywateli Państwa Polskiego, będzie wyrazem naszej miłości ku WIELKIEMU SYNOWI tej ziemi, będzie hołdem, złożonym OJCU OJCZYZNY – PATRI PATRIAE²⁶.

Zamiar wzniesienia pomnika Piłsudskiego w Wilnie wywołał duże poruszenie w wileńskim środowisku artystycznym. Na posiedzeniach Sekcji Pomnikowej oraz w prasie dyskutowano o miejscu, w którym powinien stanąć pomnik Marszałka. Najczęściej proponowano plac Katedralny lub Łukiski²⁷.

Sekcja Finansowa pod kierownictwem Wiktora Maleszewskiego sprawowała pieczę nad finansami komitetu. 1 grudnia 1935 r. jego budżet wynosił 76 949,79 zł, w tym 75 594,79 zł pochodziło z ofiar, 1355 zł ze składek członkowskich; 1 grudnia 1936 r. – 369 305,21 zł (z ofiar – 365 601,29 zł, ze składek członkowskich – 2349,59 zł, z procentów od przechowywanych w bankach kapitałów – 1355,33 zł); 1 października 1937 r. – 420 579,53 zł (z ofiar – 401 713,72 zł, ze składek członkowskich – 2348,59 zł, z procentów – 16 517,22 zł); 1 stycznia 1939 r. –

²⁶ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 5, Obywatele! [Odezwa Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie], Wilno, w czerwcu 1935 r., k. 25; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Posiedzenie Sekcji Pomnikowej Wileńskiego Komitetu Pogrzebowego dn. 4 czerwca 1935 r., k. 43.

²⁷ *Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka w Wilnie. Wywiad z Ludomirem Sleńdzińskim*, „Słowo” 1935, nr 160, 14 czerwca, s. 6; *Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka Piłsudskiego w Wilnie. Wywiad z art. rzeźb. p. Horno Popławskim*, „Słowo” 1935, nr 162, 16 czerwca, s. 6; *Gdzie należy postawić w Wilnie pomnik Marszałkowi Piłsudskiemu. Opinia prof. Ferdynanda Ruszczyca*, „Słowo” 1935, nr 164, 18 czerwca, s. 6; *Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka w Wilnie. Opinia prof. Jerzego Hoppena*, „Słowo” 1935, nr 165, 19 czerwca, s. 6; *Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka w Wilnie. Uchwała Stowarzyszenia Architektów*, „Słowo” 1935, nr 168, 22 czerwca, s. 6.

458 151,84 zł (ofiary – 403 543,95 zł, składki członkowskie – 2348,59 zł, procenty – 52 148,30 zł).

Pieniądze pochodzące z datków były przeznaczone na budowę pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Bieżące wydatki pokrywano ze środków pochodzących ze składek członkowskich i procentów od sum przechowywanych w bankach. W 1935 r. wydatki administracyjne wynosiły 872 zł, w 1936 – 1006,78 zł, w 1937 – 1597,87 zł, w 1938 – 1913,89 zł. Ponadto w 1936 r. wydano 667,57 zł na pokrycie kosztów uroczystości złożenia serca Marszałka i prochów jego matki w mauzoleum na Rossie. Pozostałe po pokryciu niezbędnych wydatków pieniądze pochodzące z innych źródeł przeznaczano również na budowę pomnika²⁸.

Relacje z Naczelny Komitetem Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie

Komitety uczczenia pamięci Józefa Piłsudskiego rodziły się spontanicznie na terenie całego kraju. Wobec tego władze centralne uznały, że proces ten wymaga uporządkowania i 6 czerwca 1935 r. powołały w Warszawie Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, który miał koordynować wszelkie inicjatywy mające na celu upamiętnienie zmarłego Marszałka. W skład Naczelnego Komitetu wchodziło około 130 osób, w tym: ówczesny premier Walerzy Śławek, generalny inspektor Sił Zbrojnych gen. Edward Rydz-Śmigły, marszałek Sejmu Kazimierz Świtalski, marszałek Senatu Władysław Raczkiewicz, kardynał Aleksander Kakowski. Z przyczyn oczywistych zadaniem tak liczного gremium nie było sprawowanie bezpośredniego nadzoru i sterowanie bieżącymi sprawami. Tym zajmował się Wydział Wykonawczy Naczelnego Komitetu, na którego czele

²⁸ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 13, Zestawienie rachunkowe Komitetu Obywatelskiego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie na dzień 1 grudnia 1935 r., k. 96; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 13, Zestawienie rachunkowe Wojewódzkiego Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie na dzień 1 grudnia 1936 r., Wilno, 7.XII.1936, k. 151; tamże, Zestawienie rachunkowe Wojewódzkiego Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie na dzień 1-go października 1937 r., Wilno, 11.X.1937, k. 82; tamże, Zestawienie rachunkowe Wojewódzkiego Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie na dzień 1-go września 1938 r., Wilno, 7.X.1938, k. 76; tamże, Zestawienie rachunkowe Wojewódzkiego Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie na dzień 1 stycznia 1939 r., Wilno, dn. 10.II.1939 r., k. 132.

stanął gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski, a po jego wyjeździe na placówkę dyplomatyczną do Rzymu, wiosną 1938 r. gen. Kazimierz Sosnkowski²⁹.

Naczelny Komitet ułożył listę przedsięwzięć priorytetowych w skali kraju, nadając im miano ogólnonarodowych form uczczenia pamięci Marszałka. Były to: budowa grobowca na cmentarzu Na Rossie w Wilnie, budowa krypty i sarkofagu na Wawelu, usypanie kopca na Sowińcu w Krakowie, budowa pomnika w Warszawie, popieranie Fundacji Stypendialnej mającej na celu pomoc w kształceniu dzieci poległych żołnierzy Wojska Polskiego (założył ją sam Józef Piłsudski jeszcze w 1920 r.), stworzenie „pomnika żywego”, a także upamiętnienie głazami miejsc związanych z życiem Marszałka. Pod hasłem „pomnika żywego” rozumiano nadawanie imienia różnorodnym instytucjom użyteczności publicznej³⁰.

Łącznikami pomiędzy komitetami lokalnymi a Komitetem Naczelny mieli być wojewodowie, którym powierzono zadanie zorganizowania w województwach rad obywatelskich i wojewódzkich komitetów uczczenia pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Do zadań rad obywatelskich, złożonych z czołowych osobistości wojskowych, administracyjnych i kościelnych elit na danym obszarze, należało: a) powoływanie bądź zatwierdzenie samorzutnie powołanych komitetów lokalnych; b) opiniowanie zamierzeń komitetów lokalnych i uzgodnienie ich z wytycznymi ustalonymi przez Komitet Naczelny; c) przekładanie Wydziałowi Wykonawczemu tych inicjatyw i projektów z terenu województwa, które nadają się do wykonania.

Odpowiednikiem Wydziału Wykonawczego Naczelnego Komitetu były dla wojewódzkich rad obywatelskich komitety wojewódzkie, które miały: a) rozpatrywać projekty z terenu i przekładać je radom do rozpatrzenia; b) koordynować wysiłki społeczeństwa w zakresie budowy pomników lokalnych; c) organizować i prowadzić akcję informacyjno-propagandową; d) utrzymywać stały kontakt z komitetami powiatowymi i kontrolować ich działalność. Podkreślano, że do akcji uczczenia pamięci Marszałka miało zostać wciągniętych jak najwięcej organizacji społecznych, a wszelkie wpłaty na ten cel mieć charakter dobrowolny³¹.

Centralizacyjne poczynania Komitetu Naczelnego nie zawsze były akceptowane przez społeczności lokalne. W wielu województwach działały już komitety, które miały własne projekty upamiętnienia osoby Marszałka i uważały je za ważniejsze aniżeli preferowane przez Wydział Wykonawczy Komitetu Naczelnego zamierzenia ogólnonarodowe. Obawy co do realizacji własnych planów powstały

²⁹ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia*, s. 37–39; tenże, *Legenda i polityka*, s. 325–327.

³⁰ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia*, s. 40; tenże, *Legenda i polityka*, s. 328–329.

³¹ P. Cichoracki, *Naczelny Komitet Uczczenia*, s. 41; tenże, *Legenda i polityka*, s. 330–332.

również w Wilnie. Wojewoda wileński Władysław Jaszczółt, jako przewodniczący Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego, delegował w lipcu 1935 r. do Warszawy Michała Pawlikowskiego, dyrektora Biura Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego w celu przedstawienia władzom Naczelnego Komitetu postulatów Komitetu Wileńskiego. Wilnian interesowało zwłaszcza stanowisko kierownictwa Naczelnego Komitetu w sprawie budowy pomnika Marszałka w Wilnie. Przewodniczący Wydziału Wykonawczego Naczelnego Komitetu gen. Wieniawa-Długoszewski w rozmowie z Pawlikowskim zaznaczył, że obiekty wznoszone ku uczczeniu pamięci Marszałka mają być monumentalne i piękne. Toteż Komitet Naczelny konsekwentnie zwalczał pojawiające się tendencje do wznoszenia Marszałkowi pomników lokalnych, które nie mogły mieć, z natury rzeczy, większych wartości monumentalnych, a zarazem powodujących rozproszenie wysiłków społecznych. Jednak Wilno, jako miasto Józefa Piłsudskiego, stanowiło tu wyjątek. Wola mieszkańców Wilna i ziemi wileńskiej wzniesienia pomnika została uszanowana. Komitet Naczelny zdawał sobie jednak sprawę, co zresztą mówił sam Wieniawa-Długoszewski, że wilnianie nie zdołają zapewne zgromadzić własnymi siłami dostatecznych funduszy na budowę pomnika, toteż Komitet Naczelny przewidywał, że z chwilą ukończenia ogólnopolskiej zbiórki na cele uczczenia pamięci Marszałka Wilno uzyska od Komitetu Naczelnego wydatną pomoc³².

Konkurs na projekt pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie

Po uzyskaniu aprobaty Naczelnego Komitetu w Warszawie Komitet Obywatelski Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie rozpoczął akcję zbierania składek na rzecz budowy pomnika Marszałka w Wilnie. Członkowie Komitetu dobrowolnie opodatkowali się sami (składka wynosiła 5 zł miesięcznie), sporządzili i rozesłali listy składek razem z odezwą do różnych urzędów, instytucji oraz organizacji społecznych³³.

³² LCVA, F. 376, ap. 1, b. 11, Wydział Wykonawczy Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego do Komitetów Wojewódzkich, Warszawa, dnia 9 lipca 1936 r., k. 1–2; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Z Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wilno, 18 lipca 1935, k. 44.

³³ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 5, Wykaz wpłacanych składek członkowskich na rzecz Wojewódzkiego Komitetu Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego, 1935–1936, k. 2; tamże, Lista składek złożonych Komitetowi Obywatelskiemu Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie na budowę pomnika Marszałka Józefa

W ciągu niespełna 9 miesięcy zebrano na ten cel przeszło 120 tysięcy z ofiar społeczeństwa wyłącznie z obszaru Wilna i ziemi wileńskiej. Ponadto Rada Miejska Wilna uchwaliła wyasygnowanie na budowę pomnika 100 tysięcy zł. Posiadający sumę 220 tysięcy złotych Komitet Obywatelski uznał, że nastał czas na ogłoszenie konkursu na projekt pomnika, co miało nastąpić na posiedzeniu Prezydium Wydziału Wykonawczego Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego 12 lutego 1936 r. Opracowany przez Sekcję Pomnikową regulamin przewidywał, że odbędzie się on dwuetapowo. W pierwszym etapie miał zostać rozstrzygnięty konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik, w drugim – konkurs na projekt pomnika w ściśle określonym miejscu i w granicach finansowych możliwych do zrealizowania. Po dyskusji ustalono termin nadesłania prac konkursowych (do 1 czerwca 1936 r.) i skład Sądu Konkursowego. Stanowili go członkowie Prezydium Komitetu Obywatelskiego (wojewoda wileński Ludwik Bociański, ksiądz biskup Kazimierz Michalkiewicz, prezydent miasta Wilna Wiktor Maleszewski, prof. Witold Staniewicz, gen. Stanisław Skwarczyński, poseł Alfred Birkenmayer, prezes Wileńskiego Syndykatu Dziennikarzy Marian Szydłowski, ponadto profesor Politechniki Warszawskiej Tadeusz Tołwiński, dziekan Wydziału Sztuk Pięknych USB prof. Ludomir Sleńdziński, konserwator zabytków Wileńsko-Nowogródzkiego Okręgu Konserwatorskiego, historyk sztuki dr Ksawery (Franciszek Ksawery) Piwocki, prof. USB, architekt Ludwik Sokołowski, architekt miejski Stefan Narębski oraz znawca wileńskiej sztuki sakralnej, ksiądz dr Piotr Śledziewski³⁴.

Regulamin konkursu na ustalenie miejsca najodpowiedniejszego dla wzniesienia pomnika Marszałka w Wilnie został ogłoszony w prasie i rozesłany do odpowiednich instytucji. Prezydium Komitetu Obywatelskiego, zwracając się do artystów plastyków, podkreślało:

Piłsudskiego w Wilnie, k. 8; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 6, Listy składek oraz korespondencja z mieszkańcami Województwa Wileńskiego dotycząca listy składek, 1935–1936; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 8, Komitet Obywatelski Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Korespondencja z bankami i Generalnym Konsulatem w celu otwarcia rachunków czekowych na rzecz budowy pomnika Marszałka Piłsudskiego, 1935–1936.

³⁴ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół posiedzenia Prezydium Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie w dniu 12 lutego w Małej Sali konferencyjnej Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego, k. 396; tamże, Wyciąg z protokołu posiedzenia Prezydium Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie w dniu 12 lutego w Małej Sali konferencyjnej Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego, k. 399; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Z Komitetu Wileńskiego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wilno, luty 1936, k. 31–32.

Spółceństwo wileńskie pragnie uwiecznić największego ze swych współobywateli, Wskrzesiciela Rzeczypospolitej Polskiej, Marszałka Józefa Piłsudskiego. W Wilnie, w jego „miłym mieście”, wzniesie pomnik Jego czci poświęcony. Tu, gdzie spędził młode lata i raz po raz przyjeżdżał w latach ostatnich, stanie pomnik, który będzie utrwalałym na zawsze wyrazem serdecznego związku Wodza narodu z Jego rodzinnym miastem³⁵.

W konkursie mogli brać udział zarówno artyści plastycy, obywatele Rzeczypospolitej Polskiej, jak i plastycy Polacy, obywatele państw obcych. Na podstawie wyróżnionych prac prezydium Komitetu miało ustalić ostatecznie miejsce oraz ogólną koncepcję pomnika i ogłosić drugi konkurs³⁶.

Pierwszy etap konkursu na ustalenie miejsca pod pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie został rozstrzygnięty 8 lipca 1936 r. Nadesłano 13 projektów. Jedni proponowali ustawienie pomnika na placu Katedralnym, inni na placu Łukiskim, wówczas już przemianowanym na plac Piłsudskiego, lub na Górze Bauffałowej. Przedstawiono także projekt stworzenia na terenach położonych za dworcem kolejowym dzielnicy im. Marszałka Piłsudskiego, której częścią byłby jego pomnik. Sąd Konkursowy po rozpatrzeniu nadesłanych projektów i zapoznaniu się z opinią komisji doszedł do wniosku, że najodpowiedniejszym miejscem pod pomnik Marszałka jest plac Katedralny i powierzył opracowanie ostatecznego planu regulacji placu Biuru Urbanistycznemu Zarządowi Miejskiego kierowanemu przez Romualda Gutta³⁷.

Projekt regulacji placu Katedralnego Biuro Urbanistyczne Zarządu Miejskiego przedstawiło wiosną 1937 r. Przewidywano w nim likwidację skweru zasłaniającego południową elewację katedry, uporządkowanie placu i wyłożenie go płytami, usytuowanie pomnika Marszałka na łuku biegnącym od kaplicy św. Kazimierza do wylotu ul. Zamkowej. W kwietniu i maju 1937 r. „Kurier Wileński” przeprowadził ankietę, w której na temat usytuowania pomnika Piłsudskiego wypowiedzieli się niemal wszyscy liczący się przedstawiciele intelektualno-artystycznego Wilna³⁸.

³⁵ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Wilno, dnia 12 stycznia 1936 r., k. 20; *Konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Słowo” 1935, nr 48, 18 lutego, s. 4.

³⁶ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Wilno, dnia 12 stycznia 1936 r., k. 20–21.

³⁷ D. Konstantynów, *Pomnik Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, s. 224.

³⁸ Tamże, s. 225–230; H. Ilgiewicz, *Niezrealizowany projekt budowy pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2020, t. 20, s. 3–24.

Realizacja tych planów wymagała niemałych środków finansowych. Ich gromadzeniem zajmował się Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, powołany 12 marca 1936 r. zamiast Sekcji Pomnikowej. W jego skład wchodził: prof. Witold Staniewicz jako przewodniczący, ksiądz prof. USB Aleksander Wóycicki, inż. Roman Gutt, artysta malarz Jerzy Hoppen, konserwatorzy zabytków Wileńsko-Nowogródzkiego Okręgu Konserwatorskiego Ksawery Piwocki (1936–1937) oraz Witold Kieszkowski (1937–1939), historyk sztuki, prof. USB Marian Morelowski, architekt miejski Stefan Narębski, ksiądz dr Piotr Śledziewski, urbanista, inż. architekt Stanisław Bukowski, Wiktor Patrycy, inż. Jerzy Kobzakowski jako członkowie. Jesienią 1938 r., kiedy zebrano 460 tysięcy zł, na posiedzeniu Komitetu 6 października 1938 r. przyjęto postanowienie o ogłoszeniu konkursu na projekt pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie³⁹.

Zadecydowano ostatecznie, że pomnik stanie na placu Katedralnym, mniej więcej na skrzyżowaniu osi placu z osią ul. Zamkowej. W odezwie skierowanej do ewentualnych autorów podkreślano, że pomnik ma mieć charakter monumentalny. W ujęciu tematu, w interpretacji architektonicznej i rzeźbiarskiej, w sposobie stylowego i technicznego ujęcia – pozostawiano twórcom całkowitą swobodę, pod warunkiem jednak jego harmonizowania z otoczeniem oraz zachowania szczególnego kultu Wilna do Wielkiego Marszałka, z sugestią Marszałka na koniu⁴⁰.

W wyznaczonym terminie, tj. do 19 marca 1939 r., na konkurs nadesłano 54 projekty. Sąd Konkursowy, obradujący 17 i 18 kwietnia 1939 r. w Wilnie, wyłonił 6 z nich, za które zadecydowano zapłacić: 5000 zł Janinie Reichert ze Lwowa za projekt wykonany przy współudziale Fryderyka Totha i architekt Krystyny Tołaczówny, 3000 zł za projekt Stanisława Popławskiego z Krakowa, 2000 zł za projekt Konstantego Danko i Wacława Kowalika z Warszawy, projekt Stanisława Horno-Popławskiego z Wilna oraz dwa projekty autorstwa Zygmunta Jabłońskiego przy współudziale inż. architekta Eugeniusza Szparkowskiego z Warszawy⁴¹.

³⁹ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 15, Wniosek Komitetu Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego (b. Sekcji Pomnikowej) do Prezydium Komitetu Wojewódzkiego, Wilno, 6 października 1938 r., k. 141–144; tamże, Lista obecności na posiedzeniu Komitetu Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie (b. Sekcja Pomnikowa) w dn. 6 października 1938 r., k. 145.

⁴⁰ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Konkurs na projekt pomnika I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Wilnie, k. 26.

⁴¹ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół przyjęcia projektów nadesłanych w związku z konkursem na pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, k. 419–420; LCVA, 376, ap. 1, b. 15, Rozstrzygnięcie konkursu na szkicowy projekt pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie (wyciąg z protokołu Sądu Konkursowego), k. 22–27.

Zarazem Sąd Konkursowy jednogłośnie orzekł, że żadne z zakupionych dzieł nie nadaje się do wykonania, ponieważ nie spełnia najważniejszego wymagania, to jest dostosowania do miejsca przeznaczonego dla pomnika. Postanowiono zatem, że opracowanie ostatecznej wersji monumentu należy zamówić u kilku dobranych artystów rzeźbiarzy. Ustaleniem warunków zamówienia i doбором rzeźbiarzy miała zająć się specjalnie powołana w tym celu komisja. Wyniki konkursu ogłoszono 19 kwietnia 1939 r., to jest w 20. rocznicę wyzwolenie Wilna przez Wojsko Polskie z rąk bolszewików. Tego samego dnia w drugim pawilonie Targów Północnych przy ul. Legionowej została otwarta wystawa nadesłanych projektów⁴².

10 maja 1939 roku odbyło się posiedzenie Komitetu, na którym zaakceptowano wyniki konkursu na projekt pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie i zatwierdzono protokół Sądu Konkursowego z 19 kwietnia 1939 r. Sprawę zamówienia u artystów rzeźbiarzy ostatecznego projektu pomnika postanowiono odroczyć do czasu ogłoszenia wyników konkursu na pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Jednak wszystkie te plany zostały przekreślone 1 września 1939 r. napaścią hitlerowskich Niemiec na Polskę i rozpoczęciem II wojny światowej⁴³.

Działalność Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie

Przekształcenie Komitetu Obywatelskiego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie w Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie nastąpiło 12 marca 1936 r. Tego dnia w Sali Konferencyjnej Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego odbyło się pod przewodnictwem wojewody Ludwika Bociańskiego posiedzenie Wydziału Wykonawczego Komitetu Obywatelskiego. Obecni byli na nim przedstawiciele Komitetu Naczelnego: gen. Bolesław Wieniawa-Długoszowski i poseł na Sejm Rzeczypospolitej,

⁴² P. Śledziwski, *Rezultat konkursu na projekt pomnika I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Goniec Poranny” 1939, nr 33, 19 kwietnia, s. 6; *Wynik konkursu na pomnik Marszałka Piłsudskiego*, „Słowo” 1939, nr 107, 20 kwietnia, s. 7; *Wystawa projektów na pomnik Marszałka Piłsudskiego w Wilnie*, „Kurier Wileński” 1939, nr 111, 23 kwietnia, s. 8.

⁴³ *Zaaprobowanie wyniku konkursu na pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Goniec Poranny” 1939, nr 54, 10 maja, s. 5.

mjr Michał Tadeusz Brzęk-Osiński. Po zagajeniu posiedzenia przez wojewodę głos zabrał gen. Wieniawa-Długoszowski. Wyraził on zadowolenie, że podczas rozmowy z kierownictwem Komitetu Obywatelskiego zostały wyjaśnione pewne nieporozumienia dotyczące stanowiska Komitetu Naczelnego wobec wzniesienia pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Mówca przypomniał zebrany, że jeszcze latem 1935 r. podczas spotkania z Michałem Pawlikowskim zapewnił, że budowa pomnika Marszałka w Wilnie, niezależnie od budowy mauzoleum na Rossie, była jednym z celów Komitetu Naczelnego i że to stanowisko nie uległo zmianie z zastrzeżeniem, że Wilno i ziemia wileńska nie będą uchylały się od wzięcia udziału w akcji ogólnej, jaką przedsięwziął Komitet Naczelny⁴⁴.

Po krótkiej dyskusji uchwalono uznanie Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie za Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, a Sekcję Trwałego Uwiecznienia Pamięci Marszałka, tzw. Pomnikową, przeistoczyć w odrębny Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, podporządkowany Komitetowi Wojewódzkiemu, lecz mający osobne konto w PKO tudzież prawo kooptacji. Poza tym struktura organizacyjna Komitetu w Wilnie pozostała bez zmian. Następnie wojewoda Bociański wyjaśnił, że kwoty dotąd zebrane przechodzą na konto Komitetu Budowy Pomnika Marszałka w Wilnie. W dalszym ciągu obrad wysłuchano sprawozdania dyrektora Biura Michała Pawlikowskiego i skarbnika Jana Brzozowskiego. Wybrano również Komisję Rewizyjną, w której skład weszli: Zenon Mikulski (prezes), Jan Oskwarek-Sierosławski, Ludwik Szwejkowski, Ludwik Maculewicz oraz inż. Saul Trocki⁴⁵.

Po reorganizacji przed Wojewódzkim Komitetem Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie stało ważne zadanie dopilnowania należytego zorganizowania uroczystych obchodów przypadającej 12 maja 1936 r. pierwszej rocznicy śmierci Józefa Piłsudskiego, połączonej z przeniesieniem i złożeniem urny z sercem Marszałka z kościoła św. Teresy do nowo wybudowanego mauzoleum na Rossie, gdzie miały spocząć również szczątki jego matki, Marii z Bilewiczów Piłsudskiej, przywiezione z miejscowości Suginty na Litwie. Prace nad uporządkowaniem cmentarza wojskowego na wileńskiej Rossie i budowa mauzoleum były prowadzone i finansowane przez Rząd Rzeczypospolitej. Jednak, co przyznał Piotr Cichoracki, również Wilno nie udało się uniknąć wydatków zwią-

⁴⁴ LCVA, F. 53, ap. 23, b. 3150, Protokół posiedzenia Prezydium Komitetu Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie w dn. 12 marca 1936 r., k. 488.

⁴⁵ Tamże; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Z komitetu Wileńskiego Uczczenia Pamięci Marszałka, Wilno, 12 marca 1936 r., k. 35–36.

zanych z przebudową i modernizacją otoczenia cmentarza oraz pokrycia kosztów dekoracji miasta 12 maja 1936 r.⁴⁶

Projekt uporządkowania cmentarza i budowy grobowca opracował plastyk, prof. Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, Wojciech Jastrzębowski⁴⁷. Cmentarz otoczono murem, przy furtce umieszczono kapliczkę z wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej, uporządkowano placyk przed cmentarzem i okoliczne wzgórza oraz dojazd do cmentarza. W warszawskim Zakładzie Rzeźbiarsko-Kamieniarskim Sypniewskich została obrobiona i oszlifowana przez Bolesława Sypniewskiego płyta granitowa przeznaczona na nagrobek na Rossie. Na płycie z czarnego wołyńskiego granitu nie ma ani imienia, ani nazwiska Józefa Piłsudskiego. Jest tylko wykuty prosty krzyż, fragment wiersza Juliusza Słowackiego oraz słynny napis „Matka i Serce Syna”⁴⁸.

Na wiosnę 1936 r. prace na Rossie były zakończone. Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie w ścisłej współpracy z organizatorami w Warszawie opracował szczegółowy program ramowy obchodów żałobnych 11 i 12 maja i czuwał nad jego wykonaniem, informując i angażując do pracy organizacyjnej także inne organizacje wileńskie⁴⁹.

W przeddzień żałobnych uroczystości, tj. 11 maja 1936 r. po południu, odbyło się otwarcie wystawy „Marszałek Józef Piłsudski a Wilno”, urządzonej w Bibliotece Uniwersyteckiej. Eksponowano polskie i zagraniczne druki, dokumenty, portrety,

⁴⁶ P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 347.

⁴⁷ Wojciech Jastrzębowski (1885–1960), malarz grafik. Studiował na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie i w Paryżu. W latach 1919–1920 był formalnie zatrudniony na Wydziale Sztuk Pięknych w Wilnie, jednak, jak twierdził polski historyk sztuki Józef Poklewski, nie prowadził zajęć. Działał przeważnie w Warszawie i Krakowie, zajmował się sztuką stosowaną i architekturą wnętrz. Zob.: J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojenym Wilnie*, Toruń 1994, s. 159; J. Ruszczycówna, *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego*, w: *Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. naukowa L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996, s. 202–215; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 3: *Sztuka, malarze, rzeźbiarze, graficy, fotograficy*, Bydgoszcz 2005, s. 93.

⁴⁸ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 3, Z Sekcji Pogrzebowej Wileńskiego Komitetu Uroczystości Żałobnych, Wilno, 23.V.1935, k. 98; tamże, Meldunek o stanie robót budowy grobowca na Rossie w Wilnie w dniu 12 września 1935 r., k. 93; E. Małachowicz, *Cmentarz na Rossie*, s. 389–400; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 348–349; B. Gutowski, *Dwudziestowieczne dzieje i sztuka*, s. 17–255.

⁴⁹ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Wydział Wykonawczy Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego do Komitetów Wojewódzkich Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego oraz do Delegatów Wojewódzkich Naczelnego Komitetu, Warszawa, dn. 24 kwietnia 1936 r., k. 5–6.

popiersia, zdjęcia, pamiątki związane z jego życiem i działalnością. Otwarcia wystawy dokonał wojewoda wileński Ludwik Bociański w obecności przedstawicieli władz cywilnych i wojskowych, duchowieństwa, profesorów USB z rektorem Witoldem Staniewiczem. Wystawa była czynna od 11 maja do 14 czerwca 1936 r. Zwiedziło ją 18,5 tysiąca osób z Wilna i całej Polski⁵⁰.

Tego samego dnia odbył się capstrzyk żałobny po ulicach Wilna oraz apel oddziałów wojskowych na placu Łukiskim, podczas którego odczytano nazwiska straconych w tym miejscu uczestników powstania styczniowego oraz żołnierzy poległych w obronie Wilna w latach 1919–1920. Na zakończenie apelu oddano 21 strzałów armatnich. Miasto w tych dniach miało odświętny wygląd, poszczególne obiekty, jak Góra Zamkowa, Góra Trzykrzyska, kościół św. Teresy, Ostra Brama, ratusz, katedra, były oświetlone reflektorami⁵¹.

12 maja o godzinie 7 rano do Wilna przybył prezydent RP Ignacy Mościcki oraz inni dostojnicy państwowi. Obchody rocznicowe rozpoczęły się nabożeństwem żałobnym w kościele św. Teresy, gdzie przedtem wydobytą z zamurowanej niszy urnę z sercem Marszałka ustawiono przed trumną matki, przeniesioną z krypty kościoła do jego głównej nawy. Uroczystą mszę żałobną odprawiał metropolita wileński ksiądz arcybiskup Jałbrzykowski w asyście liczego duchowieństwa. Na nabożeństwie był obecny prezydent Rzeczypospolitej, rodzina Marszałka, przedstawiciele Rządu, Sejmu, Senatu, Korpusu Dyplomatycznego, władz wojskowych, rektorzy wyższych uczelni. Równocześnie odbywały się nabożeństwa żałobne we wszystkich świątyniach wileńskich.

Po mszy pochód pogrzebowy przy biciu dzwonów przeszedł wśród tłumów ul. Ostrobramską, Wielką, Zamkową, przez plac Katedralny, ul. Mickiewicza na powrót ku Ostrej Bramie, Wileńską i Niemiecką, a dalej Piwną ku cmentarzowi Na Rossie. Urnę z sercem Marszałka nieśli w lektyce jego byli towarzysze broni, trumnę matki Marszałka wieziono na lawecie. Czoło konduktu otwierały oddziały

⁵⁰ Otwarcie wystawy „Marszałek Józef Piłsudski a Wilno” w Bibliotece Uniwersyteckiej, „Słowo” 1936, nr 130, 12 maja, s. 7; Wystawa „Marszałek Piłsudski a Wilno”, „Kurier Wileński” 1936, nr 123, 12 maja, s. 2; Wystawa ku czci Marszałka J. Piłsudskiego, „Słowo” 1936, nr 114, 26 kwietnia, s. 5; Otwarcie wystawy „Marszałek Piłsudski a Wilno”, „Dziennik Wileński” 1936, nr 129, 12 maja, s. 2.

⁵¹ Szczegółowy program uroczystości pogrzebowych w Wilnie 11 i 12 maja 1936 r., „Kurier Wileński” 1936, nr 128, 10 maja, s. 6–7; Ostateczny program uroczystości w dniu 12-go maja, „Dziennik Wileński” 1936, nr 126, 9 maja, s. 7; Przed uroczystościami dnia 12-go maja, „Dziennik Wileński” 1936, nr 128, 11 maja, s. 5; Program uroczystości pogrzebowych w dniu 12 maja, „Dziennik Wileński” 1936, nr 129, 12 maja, s. 2; Dokoła uroczystości pogrzebowych w dniu 12-go maja, „Dziennik Wileński” 1936, nr 129, 12 maja, s. 2.

piechoty, za nimi szły poczty sztandarowe wszystkich pułków Wojska Polskiego, legionistów, POW, Związku Strzeleckiego, formacje wojskowe, oddziały harcerzy. Tuż przed lektyką i trumną kroczyło duchowieństwo, dalej zaś rodzina zmarłego, prezydent Rzeczypospolitej z otoczeniem, senatorowie, posłowie, generalicja, przedstawiciele instytucji naukowych i kulturalnych, rady miejskiej Wilna, senat USB z rektorem na czele w togach, delegacje z kraju i z zagranicy.

Na Rossie, gdzie zebrały się tysiące osób, po odprawieniu ostatnich modłów urnę z sercem Marszałka złożono do krypty u stóp grobu matki. Baterie ustawione na wzgórzach oddały 101 wystrzałów. Orkiestry odegrały hymn państwowy oraz „Pierwszą brygadę”. Następnie prezydent Ignacy Mościcki wygłosił przemówienie transmitowane drogą radiową na całą Polskę. Nad cmentarzem przeleciały eskadry samolotów, a przed grobem zaciągnięto wartę honorową. Wieczorem, w godzinę śmierci Marszałka, 6 reflektorów skupiło światła nad miastem, a na Górze Trzykrzyskiej znów oddano 101 wystrzałów armatnich. Na te chwile zamarło życie w całej Polsce, a przez radio płynęły dźwięki dzwonu Zygmunta⁵².

Żałobne uroczystości 11–12 maja w Wilnie zostały szczegółowo naświetlone zarówno w prasie wileńskiej, jak i ogólnopolskiej. Ponadto Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie wydał własnym nakładem broszurkę informacyjną, przeznaczoną dla uczestników uroczystości i rozdawaną im bezpłatnie. Oprócz szczegółowego programu uroczystości, informacji o punktach zakwaterowania, wyżywienia i pomocy sanitarnej, rozkładach jazdy autobusów i pociągów, możliwościach zwiedzenia miasta zamieszczono w niej „Listę poległych w walkach o Wilno w latach 1919–1920, których groby otaczają mauzoleum Józefa Piłsudskiego na Rossie”. Nazwiska te, jak już wspomiano, zostały odczytane 11 maja podczas apelu oddziałów wojskowych na placu Łukiskim⁵³. Ponadto przebieg uroczystości i jego uczestnicy, a także widok mauzoleum oraz otaczających go nagrobków polskich żołnierzy zostały upamiętnione na licznych fotografiach autorstwa Jana Syrvida, Walentego Dobrowolskiego, Leonarda Siemaszki, Edmunda i Bolesława Zdanowskich i innych międzywojennych fotografów⁵⁴.

⁵² *Przemówienie Pana Prezydenta RP*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 130 13 maja, s. 1; *Przebieg żałobnych uroczystości w Wilnie w dniu 12-go maja na Rossie*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 130, 13 maja, s. 1; *Matka i Serce Syna spoczęły na Rossie*, „Kurier Wileński” 1936, nr 131, 13 maja, s. 3–4; *JP: uroczystości żałobne w Wilnie, 11–12 maja 1936*, Wilno 1936; P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 351–354; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie*, s. 215–218.

⁵³ *JP: uroczystości żałobne w Wilnie*, s. 5–7.

⁵⁴ Ł. Żywek, *Wilniana w zbiorach Muzeum*, s. 247–285, il. 407–483; B. Gutowski, *Dwudziestowieczne dzieje i sztuka*, s. 516–517.

W Wilnie i na Wileńszczyźnie o rocznicy śmierci Józefa Piłsudskiego pamiętano również w latach następnych. Z tej okazji w prasie wileńskiej ukazywały się liczne publikacje o Marszałku, wspomnienia towarzyszy broni, fragmenty jego przemówień. Odbýwały się pogadanki w szkołach i koszarach, zloty i inne imprezy uczącej się młodzieży, akademie i przedstawienia w teatrach. Ostatnie takie obchody odbyły się 11–12 maja 1939 r. W pierwszym ich dniu w Zułowie, miejscu urodzenia Józefa Piłsudskiego, zebrana z całej Polski młodzież szkolna oddała hołd jego pamięci. Po wspólnym nabożeństwie ksiądz dr Piotr Śledziewski wygłosił do młodzieży przemówienie, nawołując do czynnego udziału w życiu obywatelskim na wzór Marszałka⁵⁵.

W Wilnie 12 maja 1939 r. obchody rocznicy śmierci Marszałka rozpoczęły się nabożeństwem żałobnym w garnizonowym kościele św. Ignacego oraz w świątyniach innych wyznań. Od godziny 11 do 17 organizacje społeczne składały wieńce u stóp mauzoleum „Matka i Serca Syna” na Rossie. Wieczorem o godzinie 18 w Teatrze Miejskim na Pohulance odbyła się akademie zatytułowana „Pieśń o Komendancie”. Akademię zagał Marian Godecki, kurator Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Następnie po odegraniu *Marsza żałobnego* Fryderyka Chopina nastąpiła recytacja fragmentów z dzieł Józefa Piłsudskiego, przeplatana utworami Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego, Kazimierza Iłłakowiczówny, Józefa Relidzińskiego, Kazimierza Wierzyńskiego i innych poetów polskich. Potem była inscenizacja *Pierwszej Brygady*, gdzie ukazano legionistów w polu, i zbiorowa deklamacja utworu *Czarny raj* Światopełka Karpińskiego. Akademię zakończono odśpiewaniem hymnu państwowego⁵⁶.

O 20.44, dokładnie w godzinę śmierci Piłsudskiego, po strzale armatnim na 3 minuty ustał wszelki ruch na ulicach Wilna, ustały też wszystkie dźwięki. W tym samym czasie żołnierze zapalili ognisko na Górze Trzykrzyskiej, a harcerze na górze Bużałowej. Następnie oddano salut artyleryjski (21 strzałów armatnich), po którym odezwały się dzwony kościołów i syreny fabryczne. U stóp mauzoleum na Rossie zostały złożone wieńce od władz województwa, miasta i Uniwersytetu Stefana Batorego. Uroczystości zakończono defiladą wojskową przed mauzoleum⁵⁷.

⁵⁵ Przemówienie IE ks. dr P. Śledziewskiego do młodzieży w Zułowie 11 maja b.r., „Goniec Codzienny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 2–3; *Hołd młodzieży szkolnej w Zułowie*, tamże, s. 5.

⁵⁶ *Akademie w teatrze*, „Goniec Poranny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 5.

⁵⁷ *Obchód Dnia Żałoby Narodowej w Wilnie. Dzisiejsze uroczystości*, „Goniec Poranny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 5.

Działalność komitetów powiatowych uczczenia pamięci Józefa Piłsudskiego w województwie wileńskim

Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie był zobowiązany także sprawować kontrolę działalności komitetów powiatowych, uzyskiwać od ich kierownictwa dokładne sprawozdania i przysyłać je na adres Sekretariatu Wydziału Wykonawczego Naczelnego Komitetu w Warszawie⁵⁸.

Powiatowe Komitety Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego powstały i działały we wszystkich powiatach województwa wileńskiego, tj. brasławskim, dziśnieńskim, mołodeczkańskim, oszmiańskim, postawskim, święciańskim, wilejskim i wileńsko-trockim. W ich skład wchodził przedstawiciel wojska, miejscowej administracji, szkolnictwa powszechnego i średniego, organizacji społecznych, osoby duchowne. Na czele komitetów najczęściej stali starostowie powiatowi. Komitety te organizowały żałobne nabożeństwa, akademie, odczyty i inne imprezy ku uczczeniu pamięci Józefa Piłsudskiego, zbierały pieniądze na budowę pomnika Marszałka w Wilnie, na polecenie Wileńskiego Komitetu Wojewódzkiego ustalały i rejestrowały miejsca na terenie danego powiatu, związane z życiem Józefa Piłsudskiego oraz walkami żołnierza polskiego, a zebrane dane przysyłał Wojewódzkiemu Komitetowi Wileńskiemu, który przysyłał je Komitetowi Naczelnemu w Warszawie. Proponowały także różnorakie projekty uwiecznienia tych miejsc i w razie uzyskania aprobaty Komitetu Wojewódzkiego w Wilnie oraz Komitetu Naczelnego w Warszawie dbały o ich realizację⁵⁹.

⁵⁸ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 11, Wydział Wykonawczy Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego do Komitetów Wojewódzkich, Warszawa, dnia 9 lipca 1936 r., k. 1–2.

⁵⁹ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 1, Prezydium Komitetu Uroczystości Pogrzebowych i Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Biuro Prezydium, ul. Magdaleny 2, Urząd Wojewódzki, pokój 26 do wszystkich P.P. Starostów jako przewodniczących Komitetów Powiatowych Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, k. 41; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Starosta powiatowy wilejski do Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Wilejka, dn. 15 czerwca 1935 r., k. 52; LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Wykaz miejsc z życiem Marszałka Józefa Piłsudskiego na terenie powiatu święciańskiego, k. 11; tamże, Przewodniczący Powiatowego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Oszmianie do Prezydium Komitetu Wojewódzkiego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Oszmiana, dn. 18 kwietnia 1936 r., k. 18; tamże, Prezydium Powiatowego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Głębokim do Prezydium Komitetu Wojewódzkiego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Głębokie, dnia 21 kwietnia 1936 r., k. 24.

Na przykład Komitet Powiatowy Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Braślawiu na pierwszym posiedzeniu, 14 maja 1935 r., postanowił wykończyć budowę pomnika Józefa Piłsudskiego w Braślawiu, rozpoczętą przez Centralny Instytut Wychowania Fizycznego w Warszawie. Popiersie Marszałka na zamówienie instytutu wykonał artysta rzeźbiarz Alfons Karny. Komitet zobowiązał się przy tym sfinansować budowę cokółu, którego koszty według wstępnych szacunków, wynosiły około 1,7–2 tysięcy zł. Po uzyskaniu zgody Komitetu Wojewódzkiego w Wilnie i Komitetu Naczelnego w Warszawie oraz zebraniu środków przystąpiono do prac nad ukończeniem budowy pomnika. Prace nadzorowała powołana przez Komitet Powiatowy Sekcja Techniczna w składzie: Józef Chmielewski, Andrzej Sieragoński, Bronisław Zaleski, Władysław Górski, Zygmunt Kołosowski i Eliaś Trabszo. Uroczyste odsłonięcie pomnika Marszałka w Braślawiu odbyło się 26 lipca 1936 r. W uroczystości wzięli udział: wojskowi, członkowie Prezydium Komitetu Wojewódzkiego w Wilnie, przedstawiciele władz wojewódzkich i przedstawiciele innych powiatów, licznie zebrani mieszkańcy powiatu braślawskiego⁶⁰.

Uczcić pamięć Józefa Piłsudskiego przez wystawienie mu pomnika postanowili również mieszkańcy powiatu wilejskiego. W maju 1935 r., kiedy wieść o śmierci Marszałka dotarła do miejscowości Bućki⁶¹, w gminie Chocieńczyce, żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) razem z miejscową ludnością wydobyli ogromny głąz z ziemi, przetransportowali na plac szkolny i postanowili użyć dla uczczenia pamięci Marszałka. W celu realizacji tego pomysłu 30 maja 1935 r. powołano Komitet Budowy Pomnika w Bućkach. Jego honorowym prezesem został starosta wilejski inż. Władysław Henszel, przewodniczącym – Mieczysław Surynt, sekretarzem – Sergiusz Kaczanowski, członkami: ksiądz Franciszek Cybulski, wójt Leon Borowski, kapitan Karol Piskorz, Feliks Adamski, Julia Walczewska, Karol Kulisz, Aleksander Kostrzewski, Bolesław Urbań-

⁶⁰ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Komitet Powiatowy Uczczenia Pamięci Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Braślawiu do Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uczczenia Pamięci Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Wilnie, m. Braśław, dn. 15 czerwca 1935 r., k. 10; tamże, Komitet Powiatowy Uczczenia Pamięci Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Braślawiu do Prezydium Komitetu Wojewódzkiego Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Braśław, dn. 6 lipca 1936 r., k. 3; tamże, Prezydium Komitetu Wojewódzkiego Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie do Komitetu Powiatowego Uczczenia Pamięci Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Braślawiu, Wilno, dn. 9 lipca 1936 r., k. 2.

⁶¹ Bućki I – obecnie wieś w rejonie wilejskim, obwód miński, Białoruś. Zob. https://www.radzima.net/pl/miejsce/bucki_i.html (dostęp: 3.04.2022).

ski, Ksawery Laks, Józef Surynt, sołtys Aleksander Mińkowski, Zygmunt Sadowski, Józef Charecki, Ksawery Szachuro, Antoni Surynt, Jan Jarosiński, Adam Piątek, Jan Puszkina, Piotr Nierodka. 12 lipca 1935 r. komitet otrzymał od Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego zatwierdzony projekt pomnika, sporządzony przez Sergiusza Kaczanowskiego, kierownika publicznej szkoły powszechnej w Bućkach. Wykonanie robót kamieniarskich komitet polecił Aduckiewiczowi z Radoszkowicz. Roboty rozpoczęły się w kwietniu 1936 r. 16 czerwca 1936 r. został uroczystie poświęcony kamień węgielny pod fundamenty pomnika. Aktu poświęcenia dokonał ksiądz proboszcz Franciszek Cybylski. Roboty zostały ukończone 26 października 1936 r., a 9 listopada tego roku wspólnym wysiłkiem mieszkańców i żołnierzy KOP głaz z tablicą pamiątkową został postawiony na postument. Koszty budowy pomnika wynosiły 1,2 tysięcy zł, nie wliczając w to wartość 25 m³ kamieni oraz wielkiego głazu, jak również pracy młodzieży, która kopała dół na fundamenty, zbierała kamienie na ich budowę, uprządkowała plac, gdzie stanął pomnik. Ponadto ludność okoliczna na budowę ofiarowała 89 dni roboczych i dała 57 furmanek. Pieniądze na budowę pomnika pochodziły z ofiar pracowników miejscowych urzędów, osób prywatnych i dochodu urzędującego w tym celu składkowego bufetu⁶².

Uroczyste odsłonięcie pamiątkowego kamienia poświęconego Marszałkowi (w sprawozdaniu i akcie odsłonięcia nazywanego „pomnikiem Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego”) na placu szkolnym w Bućkach odbyło się 15 listopada 1936 r. w obecności żołnierzy KOP oraz licznie zgromadzonych mieszkańców. Aktu odsłonięcia dokonał ppłk Janusz Gaładyk i K. Dokurno w zastępstwie starosty powiatu wilejskiego Władysława Henszela. W sporządzonym *Akcie odsłonięcia pomnika* zapisano:

Z inicjatywy Pana Starosty wilejskiego Władysława Henszela, czynem ludności i przy ofiarnej pomocy żołnierzy K.O.P. został wzniesiony Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Bućkach dla zadokumentowania po wszystkie wieki jego zasług dla Ojczyzny i na wieczną pamiątkę ustalonej Jego zbrojnym czynem granicy Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polski w roku 1921 i wyrażenia głębokich uczuć względem Wskrzesiciela Ojczyzny i Wielkiego Wodza Narodu⁶³.

⁶² LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Sprawozdanie Komitetu Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Bućkach, gm. Chocieńczyckiej, pow. Wilejskiego na dzień 15 listopada 1936 r. odsłonięcia tego pomnika, k. 50.

⁶³ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Akt odsłonięcia pomnika Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Bućkach 15 listopada 1936 r., k. 47.

Pomnik w Bućkach stał na placu szkolnym do II wojny światowej. Po zajęciu tych terenów przez wojska sowieckie w 1939 r. został usunięty sprzed szkoły do pobliskiego lasu⁶⁴.

W powiecie dziśnieńskim początkowo powstał Komitet Obchodu Uroczystości Żałobnych, powołany na zebraniu organizacyjnym zwołanym 14 maja 1935 r. w centrum administracyjnym powiatu dziśnieńskiego Głębokim⁶⁵ przez Prezydium Rady Powiatowej Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR)⁶⁶. Na drugim posiedzeniu, 15 maja 1935 r., postanowiono wysłać do Warszawy na uroczystości pogrzebowe jako delegatów dziśnieńskiego komitetu powiatowego sekretarza Rady Powiatowej BBWR Romualda Fryzyckiego i radną Janinę Wyśłouchową. Następnie uchwalono zorganizowanie w Głębokim uroczystości żałobnych: 1) w sobotę, 18 maja o godzinie 10 rano – nabożeństwo żałobne we wszystkich świątyniach, o godzinie 16 – akademię żałobną dla szerszej społeczności żydowskiej w domu ludowym, o godzinie 19 – akademię żałobną dla inteligencji wszystkich wyznań w sali gimnazjum; 2) w niedzielę, 19 maja o godzinie 14 – akademię żałobną dla szerokich warstw społeczeństwa wiejskiego w domu ludowym. Organizację akademii dla inteligencji polecono Związkowi Oficerów Rezerwy i Związkowi Rezerwistów w porozumieniu z kierownictwem gimnazjum. Akademię miał zagaić sędzia Wiktor Jancewicz, referat wygłosić Paweł Korzeniecki. Przewidziano także występ orkiestry i deklamację uczniów gimnazjum. Za organizację akademii dla społeczności żydowskiej odpowiadała gmina żydowska, za organizację akademii dla społeczeństwa wiejskiego – nauczyciele szkół powszechnych oraz miejscowy Związek Strzelecki⁶⁷.

29 maja 1935 r. odbyło się w Głębokim kolejne posiedzenie Powiatowego Komitetu Obchodu Uroczystości Żałobnych, na którym zmieniono nazwę organizacji na „Powiatowy Komitet Obywatelski Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecz-

⁶⁴ *Na Białorusi zniknął pamiątkowy kamień poświęcony marszałkowi Piłsudskiemu*, <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/na;bialorusi;zniknal;pamiatkowy;kamien;poswiecony;marszalkowi;pilsudskiemu,138,0,65930.html> (dostęp: 3.04.2022).

⁶⁵ Głębokie (biał. Глыбокае, Hlybokaje; ros. Глубокое, Głubokoje) – miasto na Białorusi, w obwodzie witebskim, siedziba rejonu głębockiego, 80 km na południowy zachód od Połocka. Zob. [https://pl.wikipedia.org/wiki/G%C5%82%C4%99bokie_\(miasto\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/G%C5%82%C4%99bokie_(miasto)) (dostęp: 3.04.2022).

⁶⁶ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Protokół zebrania organizacyjnego Powiatowego Komitetu Obchodu Uroczystości Żałobnych zwołanego przez Prezydium Rady Powiatowej BBWR, a odbytego w dniu 14 maja 1935 roku o godz. 19 w Sali konferencyjnej starostwa, k. 24.

⁶⁷ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Protokół zebrania Prezydium Powiatowego Komitetu Obchodu Uroczystości Żałobnych w Głębokim odbytego w dniu 15 maja 1935 w lokalu powiatowego sekretariatu BBWR, k. 22–23.

nienia pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego” wobec tego, że zakres działalności komitetu miał być znacznie rozszerzony, a praca jego przez długi czasu utrzymana. Na tym samym posiedzeniu powołano prezydium komitetu powiatowego i trzy sekcje: Sekcja Trwałego Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego (przewodniczący ksiądz Antoni Zienkiewicz), Sekcja Propagandowa (przewodniczący Stanisław Kaczorowski) oraz Sekcja Finansowa (przewodniczący Władysław Czarny). Prezydium składało się z następujących osób: 1. Wiktora Suszyńskiego, starosty; 2. Hermana Swirklisa, prezesa Rady Powiatowej BBWR; 3. Wiktora Jancewicza, sędziego grodzkiego; 4. Romualda Fryzickiego, sekretarza Rady Powiatowej BBWR; 5. Franciszka Wysłoucha, przedstawiciela wojska; 6. Janiny Wysłouchowej, radnej; 7. Josiela Kaca, rabina. Ponadto w skład prezydium wchodził przewodniczący sekcji. Siedziba komitetu znajdowała się w Głębokim, w biurze BBWR⁶⁸.

Na wspólnym zebraniu członków Prezydium Dziśniewskiego Komitetu Powiatowego i przewodniczących sekcji 4 czerwca 1935 r. postanowiono: 1. Nasilić akcję odczytową; 2. Zaopatrzyć biblioteki publiczne i społeczne w potrzebne wydawnictwa, uzyskując na ten cel pieniądze od samorządu i organizacji społecznych; 3. Wystawiać sztuki teatralne obrazujące walkę Marszałka o niepodległość; 4. Organizować wycieczki do Krakowa dla oddania hołdu Marszałkowi; 5. Rozpocząć prace nad realizacją projektu budowy szkoły rzemieślniczej⁶⁹.

Wiele miejsc związanych z osobą Marszałka znajdowało się w powiecie święciańskim. Najważniejszym z nich był Zułów – miejsce urodzenia Józefa Piłsudskiego. Należy do nich także Powiewiórka, gdzie znajdował się kościół parafialny, w którym 3 grudnia 1867 r. Piłsudski został ochrzczony⁷⁰, Święciany, gdzie we

⁶⁸ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Protokół zebrania Powiatowego Komitetu Obchodu Uroczystości Żałobnych w Głębokim odbytego w dniu 29 maja 1935 e. w sali kasyna Rodziny Urzędniczej, k. 19–20; tamże, Starosta powiatowy dziśniewski do Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Głębokie, dnia 23 czerwca 1935 r., k. 16.

⁶⁹ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Protokół zebrania Prezydium i trzech sekcji Powiatowego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, odbytego w dniu 4 czerwca 1935 r. w gabinecie pana starosty dziśniewskiego, k. 25–26.

⁷⁰ Powiewiórka (lit. Pavoverė) – miasteczko w gminie Podbrodzie rejonu święciańskiego na Litwie. Miasteczko należało do dóbr Sorokpol i taką też nazwę nosiło. Przez lata było to dziedzictwo rodziny Soroków. W drewnianym kościele pw. św. Kazimierza 15 grudnia 1867 r. ochrzczony został Józef Piłsudski. Wydarzenie to upamiętnia umieszczona w kościele tablica pamiątkowa w języku polskim. Zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Powiewi%C3%B3rka> (dostęp: 5.02.2020).

wczesnej młodości niejednokrotnie przebywał z ojcem i braćmi, a także Nowe Święciany, gdzie w 1919 r. brał udział w mszy polowej i przyjął defiladę oddziałów wojskowych. Komitet Powiatowy w Święcianach i inne organizacje zastanawiały się nad sposobem wykorzystania tych miejsc. Były majątek Piłsudskich – Zułów, wykupiony przez Zarząd Główny Związku Rezerwistów, przeistoczono w miejsce często odwiedzane przez wycieczki kombatanatów i młodzieży szkolnej⁷¹. Rada Pedagogiczna Gimnazjum Państwowego w Święcianach na nadzwyczajnym zebraniu 15 maja 1935 r. wysunęła wniosek ufundowania stypendium w wysokości 400 zł rocznie dla niezamożnego ucznia lub uczennicy z powiatu święciańskiego z pierwszeństwem dla mieszkańca Zułowa, kształcącego się w Gimnazjum Państwowym w Święcianach. Fundusz stypendialny miał powstać z procentów od kapitału, zebranego drogą dobrowolnych składek instytucji i organizacji społecznych oraz osób prywatnych. Akcję zapoczątkowali członkowie Rady Pedagogicznej, składając na ten cel 300 zł⁷².

Postanowiono też odnowić kościół parafialny w Powiewiórce (Sorokpolu). 2 czerwca 1935 r. odbyło się nadzwyczajne zebranie radnych powiewiórskiej i zułowskiej gromady oraz członków rady kościelnej sorokopolskiej parafii, na którym został powołany Komitet Konserwacji Sorokopolskiego Kościoła. Konstatowano, że jego stan wymaga kapitalnego remontu: wzmocnienia ścian, pokrycia na nowo dachu, naprawienia posadzki i przemalowania ścian, odnowienia ołtarzy i obrazów. Jednocześnie zgromadzenie postanowiło wmurować w ścianie kościelnej pamiątkową tablicę, a księgę metrykalną z zapisem urodzenia i chrztu Józefa Piłsudskiego przechowywać w specjalnym fufale. Zgromadzenie dla zrealizowania powziętej inicjatywy wybrało komitet w następującym składzie: 1. Szymon Biegański, sołtys gromady zułowskiej; 2. Bolesław Łukaszewicz, radny gminy Podbrodzkiej; 3. Julian Salcewicz, radny gminy podbrodzkiej; 4. Jan Witkiewicz, radny gromadzki, zamieszkały we wsi Górze; 5. ksiądz Bolesław Hermanowicz, proboszcz parafii sorokopolskiej; 6. Kleofas Borkowski, zamieszkały w zaścianku Ksymenowo; 7. Konstanty Witkiewicz, zamieszkały w zaścianku Podworniki.

⁷¹ P. Cichoracki, *Legenda i polityka*, s. 362–364; H. Hein-Kircher, *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie*, s. 178–179.

⁷² LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Wykaz miejsc związanych z życiem Marszałka Józefa Piłsudskiego na terenie powiatu święciańskiego, k. 11; LCVA, 376, ap. 1, b. 7, Dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Józefa Piłsudskiego do Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Święciany, dn. 10 lipca 1935 r., k. 3; tamże, Odpis postanowienia Rady Pedagogicznej Gimnazjum Państwowego im. Józefa Piłsudskiego w Święcianach na nadzwyczajnym zebraniu 15 maja 1935 r., Święciany, dnia 18 maja 1935 r., k. 4.

Prezesem komitetu został wybrany Julian Salcewicz, członkami Komisji Rewizyjnej: Jan Illaszewicz, Karol Kozłowski i Bronisław Gulbinowicz⁷³.

Prezes Julian Salcewicz powiadomił listownie 25 października 1935 r. kierownictwo Komitetu Obywatelskiego Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie o ukonstytuowaniu się Komitetu Konserwacji Rzymsko-katolickiego Sorokopolskiego Parafialnego Kościoła i jego planach⁷⁴. Dyrektor Biura Wileńskiego Komitetu Obywatelskiego Michał Pawlikowski w odpowiedzi na list Salcewicza zaznaczył, że Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego na posiedzeniu 15 listopada 1935 r. powitało z uznaniem powstanie Komitetu Konserwacji Kościoła Sorokopolskiego – miejsca chrztu Marszałka Józefa Piłsudskiego, jednak mając wysunięty cel główny i jedyny – uwiecznienie pamięci Marszałka w formie wzniesienia pomnika w Wilnie, nie może angażować się w czynną współpracę z Komitetem Konserwacji Kościoła Sorokopolskiego⁷⁵.

Mimo negatywnej odpowiedzi z Wilna inicjatorzy renowacji kościoła św. Kazimierza w Powiewiórcie (Sorokpolu) nie tracili nadziei na urzeczywistnienie swych planów. 19 marca 1936 r. Salcewicz ponownie zwrócił się listownie teraz już do Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie z prośbą o wydelegowanie fachowej osoby w celu sporządzenia kosztorysu niezbędnych remontów w sorokopolskim parafialnym kościele⁷⁶. Wojewódzki Komitet w Wilnie tym razem wydelegował technika, referenta budowlanego Aleksandra Szumińskiego, który obejrzał kościółek i sporządził następujący kosztorys jego remontu: 1. Wykonanie nowego pokrycia dachu gontem ręcznej roboty – 930 zł; 2. Pokrycie gontu karbolineum na powierzchni 520 m² – 156 zł; 3. Pozabijanie głębiej wystających w podłodze gwoździ i zaszpachlowanie szczelin – 59,60 zł; 4. Olejne pomalowanie drewnianego oszalowania wewnątrz i su-

⁷³ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Wyciąg z protokołu wspólnego nadzwyczajnego zebrania radnych powiewiórskiej i żuławskiej gromady oraz członków rady kościelnej sorokopolskiej parafii, odbytego 2 czerwca 1935 r., k. 6.

⁷⁴ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Do Wojewódzkiego Komitetu Budowy Pomnika i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie od Salcewicza Juliana, prezesa Komitetu Konserwacji Sorokopolskiego Rz.-kat. parafialnego kościoła – miejsca chrztu Marszałka Józefa Piłsudskiego, majątek Nowy Dwór, poczta Podbrodzie, 25.X.1935, k. 5.

⁷⁵ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Odpowiedź dyrektora Biura M. Pawlikowskiego na list Juliana Salcewicza z dn. 25.X. 1935 r., Wilno, 21.XI.1935, k. 4.

⁷⁶ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Do Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie od Sorokopolskiego Parafialnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego i Konserwacji Kościoła – miejsca chrztu Józefa Piłsudskiego, majątek Nowy Dwór, 19.III.1936 r., k. 23.

fitu z gruntowaniem i szpachlowaniem – 805 zł; 5. Olejne pomalowanie ścian zewnątrz – 486 zł; 6. Wykonanie ławy betonowej nad bramą wejściową – 80 zł; 7. Wykonanie marmurowej tablicy pamiątkowej z odpowiednim nadpisem, umocowanie jej do ściany kościoła – 250 zł; 8. Wykonanie dwóch nowych ołtarzy bocznych – 500 zł; 10. Odnowienie 24 istniejących obrazów różnej wielkości – 240 zł. Ogólny koszt remontu kościoła miał wynosić 3656 zł 60 gr. Nie udało się jednak odnaleźć źródeł potwierdzających, które z przewidzianych robót wykonano do wybuchu II wojny światowej⁷⁷.

Własne pomysły na uwiecznienie pamięci Marszałka miały także pozostałe powiaty. Przykładowo komitet powiatowy w Mołodecznie inicjował założenie w mieście parku im. Marszałka Józefa Piłsudskiego⁷⁸. Powiatowy komitet postawski postanowił wykupić dom w Postawach, w którym za czasów panowania caratu ukrywał się Józef Piłsudski, i urządzić w nim świetlicę dla organizacji społecznych⁷⁹.

Na podstawie zachowanej dokumentacji można wywnioskować, że najwcześniej i najaktywniej do akcji upamiętnienia osoby i działalności Józefa Piłsudskiego włączyły się te komitety powiatowe, które korzystały z poparcia miejscowej ludności i współpracowały z innymi organizacjami lub jednostkami wojskowymi. Tak komitet powiatowy brasławski skorzystał z prac rozpoczętych przez Centralny Instytut Wychowania Fizycznego w Warszawie nad wzniesieniem pomnika Piłsudskiego w Brasławiu (instytut zamówił u artysty rzeźbiarza Alfonsa Karnego popiersie Marszałka, a komitet finansował budowę cokółu, doglądał prac budowlanych i organizował uporządkowanie placu dookoła pomnika). Komitet powiatowy dziśnieński ściśle współpracował z Radą Powiatową Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w Głębokim podczas organizacji obchodów żałobnych 14–18 maja 1935 r., potem podczas opracowania i realizacji programu działań skierowanych na utrwalenie pamięci o Marszałku. Komitetowi powia-

⁷⁷ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 4, Kosztorys przybliżony na roboty projektowane do wykonania w kościele sorokopolskiej parafii pow. Świeciańskiego, k. 22.

⁷⁸ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Starosta powiatowy mołodecki do Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Mołodeczno, dn. 13.VII.1935 r., k. 33; tamże, Prezydium Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Mołodecznie do Pana Przewodniczącego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Mołodeczno, dn. 15.IV.1936 r., k. 21.

⁷⁹ LCVA, F. 376, ap. 1, b. 2, Prezydium Powiatowego Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Postawach do Prezydium Komitetu Wojewódzkiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Postawy, dn. 19 lipca 1935 r., k. 37.

tu wilejskiego przy budowie pomnika w miejscowości Bućki znacznej pomocy udzielili żołnierze KOP. W powiecie święciańskim sprawą renowacji kościołka św. Kazimierza w Powiewiörce (Sorokopolu), w którym został ochrzczony Józef Piłsudski, usilnie zajmowali się razem z komitetem powiatowym radni powie-wiörskiej i zułowskiej gromady oraz członkowie rady kościelnej sorokopolskiej parafii. Jednocześnie wszystkie komitety powiatowe zbierały z polecenia Komitetu Obywatelskiego, potem Wojewódzkiego, datki na budowę pomnika Marszałka w Wilnie, a także wyjaśniały i rejestrowały miejsca jego pobytu oraz walk żołnierza polskiego na terenach danego powiatu, organizowały obchody kolejnych rocznic jego śmierci.

Zakończenie

Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie był powołany do upowszechnienia i utrwalenia postaci Józefa Piłsudskiego w Wilnie i na Wileńszczyźnie. Od 14 maja 1935 do 12 marca 1936 r. działał pod nazwą Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Początkowo wykonał on dużą pracę organizacyjną, związaną z uroczystościami pogrzebowymi Marszałka (zamówienie urny glinianej przeznaczonej na złożenie pod kopcem na Sowińcu w Krakowie, pobranie do niej ziemi z mogiła na cmentarzu wojskowym na Rossie oraz różnych miejsc związanych w osobą Marszałka na Wileńszczyźnie, zorganizowanie wyjazdu delegacji z Wilna na uroczystości pogrzebowe do Warszawy i Krakowa, organizacja obchodów żałobnych w Wilnie). Po uroczystościach pogrzebowych inicjatorzy założenia komitetu dokonali organizacji jego struktury, wybrali Prezydium Wydziału Wykonawczego i powołali sekcje, które aktywnie wzięły się do pracy. Sekcja Finansowa sprawowała pieczę nad finansami komitetu. Sekcja Pogrzebowa zajęła się zorganizowaniem uroczystego spotkania i złożenia urny z sercem Marszałka w wileńskim kościele św. Teresy 31 maja 1935 r. Sekcja Pomnikowa powzięła pomysł budowy monumentalnego pomnika Marszałka w Wilnie, opracowała odezwę do społeczeństwa i rozsyłała listy składek na rzecz budowy pomnika w Wilnie do różnych urzędów oraz organizacji społecznych. Po zebraniu na ten cel 220 tysięcy zł Prezydium Wydziału Wykonawczego Komitetu Obywatelskiego ogłosiło konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik Piłsudskiego w Wilnie. Kierownictwo Komitetu Obywatelskiego równocześnie zajmowało się

nawiązaniem i utrzymaniem stałych kontaktów z komitetami powiatowymi, powstałymi samorzutnie lub na ukazanie z Wilna.

Po przeistoczeniu Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych i Uwiecznienia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie w Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, podporządkowany Komitetowi Naczelnemu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie (12 marca 1936 r.) pierwszeństwo oddawał on realizacji projektów wytyczonych przez Komitet Naczelny w Warszawie. Najważniejszym z nich było dopilnowanie należytego zorganizowania uroczystych obchodów przypadającej 12 maja 1936 r. pierwszej rocznicy śmierci Józefa Piłsudskiego, połączonej ze złożeniem urny z sercem Marszałka i trumny ze szczątkami jego matki do nowo wybudowanego mauzoleum na Rossie. Uroczystości te, w których wzięli udział najwyżsi dostojnicy państwowi i wojskowi, stały ważnym wydarzeniem zarówno w życiu Wilna, jak i całej Polski.

W latach następnych Komitet Wojewódzki czuwał nad organizowaniem obchodów rocznicy śmierci Piłsudskiego w Wilnie oraz we wszystkich powiatach województwa. Z tej okazji odbywały się nabożeństwa żałobne w kościołach i świątyniach innych wyznań, składano wieńce i kwiaty w mauzoleum na Rossie oraz przy pomnikach w innych miejscowościach województwa, urządzano akademie, prelekcje, recytacje w szkołach i w domach ludowych, wycieczki szkolnej młodzieży do miejscowości związanych z życiem Józefa Piłsudskiego i walkami żołnierzy polskich pod jego dowództwem. Wszystkie te imprezy służyły nie tylko uwiecznieniu pamięci Józefa Piłsudskiego, lecz także konsolidacji i wychowaniu społeczeństwa w duchu patriotycznym.

Nie został zrealizowany powzięty przez Sekcję Pomnikową i entuzjastycznie wspierany przez Komitet Obywatelski, potem Komitet Wojewódzki pomysł wzniesienia pomnika Piłsudskiego w Wilnie. Od 12 marca 1936 r. zajmował się tą sprawą Komitet Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, podporządkowany Komitetowi Wojewódzkiemu. Zebrano na ten cel niemałe środki (460 tysięcy zł), przeprowadzono konkurs na projekt pomnika, ale nie zdążono rozpocząć budowy do wybuchu wojny.

Po wybuchu II wojny światowej działalność Wojewódzkiego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie została przerwana. Większość ufundowanych w miejscowościach województwa wileńskiego tablic, popiersi, głazów z nadpisami dedykacyjnymi została zniszczona przez okupantów. Te zaś, których nie zdołano zniszczyć lub z jakichś innych powodów nie zniszczono, zostały usunięte z miejsc publicznych i schowane w magazynach

muzeów lub w takich miejscach, gdzie mało kto mógł je zobaczyć. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności przetrwało mauzoleum „Matka i Serca Syna” na wileńskiej Rossie. W 1989 r., tj. w 50. rocznicę napaści Niemiec i Związku Sowieckiego na Polskę, Edmund Małachowicz, kierownik Zakładu Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, opracował projekt uporządkowania cmentarza wojskowego na wileńskiej Rossie, który został zrealizowany w 1993 r. staraniem Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa w Warszawie. Dokonano wtedy restauracji murów i bram, uzupełniono cztery zniszczone nagrobki żołnierzy z 1920 r. i wzniesiono nowe, upamiętniające pochowanych tutaj żołnierzy Armii Krajowej oraz uczestników walk z 1939 r. Kompozycyjnie nowe nagrobki dopasowano do tych z okresu przedwojennego, umieszczając jedynie w krzyżach symbole Polski Walczącej. Dalsze prace porządkowe na cmentarzu wojskowym na Rossie przeprowadzono w 2004 i 2012 r. Oczyszczono płyty, poszerzono aleję prowadzącą do mauzoleum Marszałka, uporządkowano ścieżki, przeprowadzono prace ziemne i elektryczne. Po upadku reżymu sowieckiego mauzoleum Piłsudskiego i cmentarz wojskowy na Rossie ponownie jest miejscem hołdu składanego przez polską społeczność pierwszemu marszałkowi odrodzonej Polski oraz innym obrońcom Wilna⁸⁰.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Źródła archiwalne

- Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Państwowe Archiwum Centralne Litwy)
Fondas 376, Vilniaus vaivadijos komitetas maršalo Juzefo Pilsudskio atminimui pagerbti (Zespół 376, Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie), apyrašas (opis) 1, byla (teczka) 1–15.
Fondas 53, Vilniaus miesto seniūnija (Zespół 53, Starostwo Grodzkie miasta Wilna), apyrašas (opis) 23, byla (teczka) 3150.

Artykuły prasowe

- Akademia w teatrze*, „Goniec Poranny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 5.
Delegacje Ziemi Wileńskiej w Krakowie (Od specjalnego wysłannika), „Kurier Wileński” 1935, nr 137 (3383), 21 maja, s. 4.
Dookoła uroczystości pogrzebowych w dniu 12-go maja, „Dziennik Wileński” 1936, nr 129, 12 maja, s. 2.

⁸⁰ E. Małachowicz, *Cmentarz na Rossie*, s. 417; B. Gutowski, *Dwudziestowieczne dzieje i sztuka*, s. 140–142.

- Gdzie należy postawić w Wilnie pomnik Marszałkowi Piłsudskiemu. Opinia prof. Ferdynanda Ruszczyca*, „Słowo” 1935, nr 164, 18 czerwca, s. 6.
- Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka Piłsudskiego w Wilnie. Wywiad z art. rzeźb. p. Horno Popławskim*, „Słowo” 1935, nr 162, 16 czerwca, s. 6.
- Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka w Wilnie. Opinia prof. Jerzego Hoppena*, „Słowo” 1935, nr 165, 19 czerwca, s. 6.
- Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka w Wilnie. Uchwała Stowarzyszenia Architektów*, „Słowo” 1935, nr 168, 22 czerwca, s. 6.
- Gdzie powinien stanąć pomnik Marszałka w Wilnie. Wywiad z Ludomirem Sleńdzińskim*, „Słowo” 1935, nr 160, 14 czerwca, s. 6.
- Hołd młodzieży szkolnej w Zułowie*, „Goniec Codzienny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 5.
- Konkurs na ustalenie miejsca pod pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Słowo” 1935, nr 48, 18 lutego, s. 4.
- Marszałek Józef Piłsudski nie żyje*, „Kurier Wileński” 1935, nr 129 (3375), 13 maja, s. 1.
- Matka i Serce Syna spoczęły na Rossie*, „Kurier Wileński” 13.05. 1936, nr 131 (3732), s. 3–4.
- Nabożeństwo żałobne dla młodzieży u stóp Matki Boskiej Ostrobramskiej*, „Kurier Wileński” 1935, nr 133, 17 maja, s. 5.
- Obchód Dnia Żałoby Narodowej w Wilnie. Dzisiejsze uroczystości*, „Goniec Poranny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 5.
- Orędzie Prezydenta Rzeczypospolitej do obywateli*, „Kurier Wileński” 1935, nr 129, 13 maja, s. 1.
- Ostateczny program uroczystości w dniu 12-go maja*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 126, 9 maja, s. 7.
- Otwarcie wystawy „Marszałek Piłsudski a Wilno”*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 129, 12 maja, s. 2.
- Otwarcie wystawy „Marszałek Józef Piłsudski a Wilno” w Bibliotece Uniwersyteckiej*, „Słowo” 1936, nr 130, 12 maja, s. 7.
- Prace Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych*, „Kurier Wileński” 1935, nr 142, 26 maja, s. 5.
- Program uroczystości pogrzebowych [w Warszawie]*, „Kurier Wileński” 1935, nr 131, 15 maja, s. 1.
- Program uroczystości pogrzebowych w dniu 12 maja*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 129, 12 maja, s. 2.
- Program uroczystości żałobnych w Krakowie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 133, 17 maja, s. 4.
- Przebieg żałobnych uroczystości w Wilnie w dniu 12-go maja na Rossie*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 130, 13 maja, s. 1.
- Przebieg żałobnych uroczystości*, „Kurier Wileński” 1935, nr 147, 31 maja, s. 2.
- Przed uroczystościami dnia 12-go maja*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 128, 11 maja, s. 5.
- Przemówienie IE ks. dr P. Śledzińskiego do młodzieży w Zułowie 11 maja b.r.*, „Goniec Codzienny” 1939, nr 56, 12 maja, s. 2–3.
- Przemówienie Pana Prezydenta RP*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 130, 13 maja, s. 1.

- Przewiezienie prochów Matki Marszałka Piłsudskiego*, „Dziennik Wileński” 1935, nr 148, 31 maja, s. 1; nr 149, 1 czerwca, s. 1.
- Serce Marszałka Piłsudskiego przybywa jutro do Wilna*, „Kurier Wileński” 1935, nr 146, 30 maja, s. 1.
- Serce Marszałka Piłsudskiego spoczęło w Wilnie*, „Dziennik Wileński” 1935, nr 149, 1 czerwca, s. 1.
- Serce Marszałka Piłsudskiego w drodze do Wilna*, „Dziennik Wileński” 1935, nr 148, 31 maja, s. 1.
- Serce Marszałka zawsze w Wilnie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 147, 31 maja, s. 1.
- Szczegółowy program uroczystości pogrzebowych w Wilnie 11 i 12 maja 1936 r.*, „Kurier Wileński” 1936, nr 128, 10 maja, s. 6–7.
- Śledziewski P., *Rezultat konkursu na projekt pomnika I Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Goniec Poranny” 1939, nr 33, 19 kwietnia, s. 6.
- Trwałe uczczenie pamięci Marszałka Piłsudskiego. Uchwały Sekcji Obywatelskiego Komitetu Wileńskiego*, „Kurier Wileński” 1935, nr 139, 23 maja, s. 1.
- Uchwały Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych w Wilnie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 137, 21 maja, s. 5.
- Udział Wilna w pogrzebie Marszałka: Organizacyjne zebranie Komitetu Obywatelskiego Uroczystości Pogrzebowych*, „Kurier Wileński” 1935, nr 131, 15 maja, s. 9.
- Wileńskie uroczystości żałobne w dniu pogrzebu Marszałka na Wawelu*, „Kurier Wileński” 1935, nr 133, 17 maja, s. 5.
- Wilno w żałobie*, „Kurier Wileński” 1935, nr 130, 14 maja, s. 9; nr 131, 15 maja, s. 9–10; nr 132, 16 maja, s. 9.
- Wynik konkursu na pomnik Marszałka Piłsudskiego*, „Słowo” 1939, nr 107, 20 kwietnia, s. 7.
- Wystawa „Marszałek Piłsudski a Wilno”*, „Kurier Wileński” 1936, nr 123, 12 maja, s. 2.
- Wystawa ku czci Marszałka J. Piłsudskiego*, „Słowo” 1936, nr 114, 26 kwietnia, s. 5.
- Wystawa projektów na pomnik Marszałka Piłsudskiego w Wilnie*, „Kurier Wileński” 1939, nr 111, 23 kwietnia, s. 8.
- Zaaprobowanie wyniku konkursu na pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Goniec Poranny” 1939, nr 54, 10 maja, s. 5.
- Ziemia z dróg Marszałkowi miejsc Wileńszczyzny na Kopiec*, „Kurier Wileński” 1935, nr 132, 16 maja, s. 2.

Opracowania

- Cichoracki P., *Legenda i polityka: Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa Polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005.
- Cichoracki P., *Naczelny Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego 1935–1939 – mechanizmy działania*, „Dzieje Najnowsze” 2002, t. 34, nr 4, s. 37–39.

- Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 3: *Sztuka, malarze, rzeźbiarze, graficy, fotograficy*, Bydgoszcz 2005.
- Gutowski B., *Dwudziestowieczne dzieje i sztuka cmentarza na Rossie*, w: *Cmentarz na Rossie w Wilnie: historia, sztuka, przyroda*, red. A.S. Czyż i B. Gutowski, Kraków 2019, s. 17–255.
- Hein-Kircher H., *Kult Piłsudskiego i jego znaczenie dla państwa polskiego 1926–1939*, tłumaczenie z niemieckiego Z. Owczarek, Warszawa 2008.
- Ilgiewicz H., *Niezrealizowany projekt budowy pomnika Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy” 2020, t. 20, s. 3–24.
- JP: *uroczystości żałobne w Wilnie, 11–12 maja 1936*, Wilno 1936.
- Konstantynów D., *Pomnik Józefa Piłsudskiego w Wilnie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1993, t. 55, nr 2–3, s. 223–233.
- Małachowicz E., *Cmentarz na Rossie w Wilnie*, Wrocław i in. 1993.
- Poklewski J., *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994.
- Ruszczyćówna J., *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego*, w: *Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. naukowa L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996, s. 202–215.
- Żywek Ł., *Vilniana w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*, pod red. T. Skoczka, Warszawa 2017.

Netografia

- [https://pl.wikipedia.org/wiki/G%C5%82%C4%99bokie_\(miasto\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/G%C5%82%C4%99bokie_(miasto)) (dostęp: 3.04.2022).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Kopiec_Pi%C5%82sudskiego_w_Krakowie (dostęp: 4.04.2022).
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Powiewi%C3%B3rka> (dostęp: 5.02.2020).
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Suginty> (dostęp: 7.04.2022).
- https://www.radzima.net/pl/miejsce/bucki_i.html (dostęp: 3.04.2022).
- Na Białorusi zniknął pamiątkowy kamień poświęcony marszałkowi Piłsudskiemu*, <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/na;bialorusi;zniknal;pamiatkowy;kamien;poswiecony;marszalkowi;pilsudskiemu,138,0,65930.html> (dostęp: 3.04.2022).

O autorce:

dr hab. Henryka Ilgiewicz – historyk, Instytut Badań Kultury Litwy (Wilno, Litwa).

Zainteresowania naukowe: historia nauki i kultury Wileńszczyzny, wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe, ochrona dziedzictwa narodowego w końcu XIX–pierwszej połowie XX w.

e-mail: ilgiewicz@mail.ru